

Introducere

Prezentul studiu urmărește să analizeze numai două dintre problemele structurale cu care România se confruntă în prezent: fragmentarea excesivă a exploatațiilor agricole și supradimensionarea forței de muncă ocupate în agricultură. Rezultate – până la un punct – firești ale procesului de tranziție la economia de piață, aceste deficiențe structurale se înscriu pe lista problemelor sensibile care marchează negocierile de aderare a României la Uniunea Europeană (UE). Având în vedere și miza europeană, soluționarea lor devine cu atât mai urgentă.

Făcându-se o comparație cu statele membre ale UE și chiar și cu statele candidate, problemele României se detașează prin amploare și, în consecință, prin gravitate. O serie de studii au analizat deja și au propus chiar soluții pentru rezolvarea unora dintre aspectele structurale cu care se confruntă România. O trecere în revistă a lor relevă însă preferința către analizarea structurii exploatațiilor agricole, aspectele sociale fiind lăsate într-un plan secundar. De asemenea, se poate constata atât în studiile de specialitate, cât și în legislația națională că lipsește un cadru conceptual clar pentru definirea problemelor. De pildă, se vorbește despre fragmentarea excesivă a exploatațiilor agricole și se propun chiar soluții pentru comasarea lor, dar nu se precizează care sunt criteriile după care se poate stabili dacă o fermă este prea mică sau, dimpotrivă, prea mare. Or, este de presupus că acesta ar trebui să fie primul pas pentru formularea unei strategii.

Tocmai de aceea, studiul își propune să stabilească repere și să nuanțeze o serie de aspecte privind cele două probleme structurale ale României supuse analizei și să traseze unele recomandări privind mai degrabă direcțiile în care trebuie să se acționeze pentru remedierea dificultăților cu care se confruntă România.

Întregul demers are în vedere presiunea pe care o exercită viitoarea aderare la UE. În consecință, sunt luate în calcul și consecințele adoptării de către România a legislației comunitare relevante, încercându-se găsirea unui răspuns la întrebarea: este Politica Agricolă Comună (PAC) un leac pentru problemele structurale cronice ale agriculturii românești?

1. Aspecte conceptuale privind dimensiunea exploatațiilor și a populației agricole

1.1. Dimensiunea exploatațiilor agricole în teoria și practica economică

A caracteriza dimensiunea unei exploatații agricole – a spune deci că o fermă este mare sau mică – nu este o sarcină deloc ușoară. Se pot avea în vedere cel puțin doi parametri pe baza cărora să se poată realiza clasificarea: cel fizic și cel economic (monetar).

În ambele cazuri, noțiunea de mare sau de mic nu poate fi decât una relativă, aprecierea putându-se face prin raportarea la un element de reper. De exemplu, acesta poate fi dimensiunea medie a fermelor (calculată pe baza dimensiunii exploatațiilor existente), dimensiunea optimă (dezirabilă, nu este neapărat atinsă și putând fi diferită de dimensiunea medie) sau un alt reper stabilit. De asemenea, elementul de reper poate fi exprimat în unități fizice (este cazul UE) sau în unități monetare (este cazul SUA).

Raportarea exploatațiilor agricole existente la media calculabilă sau la o valoare arbitrară este facilă, dar ea poate să nu constituie un fundament solid pentru deciziile autorităților. Dacă prin politica agricolă se urmărește maximizarea rentabilității fermelor, este necesar ca măsurile să se îndrepte către

stimularea atingerii dimensiunii optime a exploatațiilor. Potrivit teoriei economice, o fermă atinge dimensiunea optimă atunci când combinația de factori de producție utilizați în activitatea agricolă nu poate găsi utilizări alternative mai bune.

Dar, tot potrivit teoriei economice, nu există o dimensiune optimă a exploatațiilor agricole unic și absolut determinată. Ea este influențată de o serie de factori precum: tipul de activitate desfășurată de acea exploatație agricolă, condițiile concrete în care activează ferma (condiții economice, geografice, naturale etc.) și chiar timpul. Altfel spus, este posibil de pildă ca în cadrul aceleiași țări două ferme cerealiere din două regiuni diferite să aibă dimensiuni diferite, dar ambele dimensiuni să fie optime, sau este posibil ca o fermă optim dimensionată în prezent să devină prea mică sau prea mare după scurgerea unui anumit interval de timp. Valoarea optimală are deci sens numai prin raportarea la un sistem de referință specific și clar definit.

În ceea ce privește alegerea criteriului după care se poate face clasificarea fermelor în mari, medii sau mici, preferințele decidenților sunt împărțite. Reperul se poate exprima fie pornind de la resursele care sunt atrase în procesul de producție – exprimate ca unități fizice - (suprafața de teren), fie având în vedere rezultatele care se obțin – exprimate fie ca unități fizice, fie ca unități monetare (încasările bănești sau cantitățile produse). Chiar dacă nu perfectă, corelația dintre principalele resurse atrase și rezultatele obținute poate asigura un impact important al acțiunii guvernamentale, în oricare dintre cele două sensuri s-ar îndrepta ea.

Din legislația UE se poate observa o înclinație a autorităților comunitare către parametrul fizic, fie că reflectă resursele utilizate ori rezultatele obținute. Într-o serie de organizații comune de piață, delimitarea fermelor mari de cele mici se face în funcție de suprafața acestora sau de numărul de animale. O altă variabilă fizică de exprimare a dimensiunii fermelor utilizată de UE (este chiar cazul producătorilor de cereale) este cantitatea de produse obținute de o anumită fermă. Totuși, chiar și UE are, din motive de înregistrare statistică și comparabilitate, o clasificare bazată pe criteriul monetar¹.

SUA în schimb au optat pentru criteriul economic (monetar) în definițiile legislative privind delimitarea fermelor. Astfel în conformitate cu *United States Department of*

Agriculture (USDA), fermele mici sunt acelea care au venituri anuale brute mai mici de 250.000 USD și, în plus, activitatea agricolă este desfășurată la nivel familial, iar bunurile productive sunt deținute sau obținute în leasing de către fermier².

Data fiind existența a numeroși parametri care influențează dimensiunea optimă a fermelor, ar deveni necesară stabilirea unui număr foarte mare de „obiective“ optimale de atins (pentru toate tipurile de ferme și pentru toate tipurile de amplasamente ar trebui stabilite ținte diferite). Or, în felul acesta intervenția statului ar fi cu mult îngreunată. De aceea, pentru simplificare, pot fi utilizate niște repere mai puțin fine, cu condiția ca totuși acestea să nu se îndepărteze foarte mult de la dimensiunile optime – aceasta în ipoteza că statul are ca obiectiv stimularea formării unor exploatații care să asigure cea mai bună utilizare a resurselor. Mai mult, asigurarea unei dimensiuni anume a exploatațiilor nu este o condiție suficientă pentru ca activitatea agricolă să fie și rentabilă. Este posibil, de pildă, ca un fermier să dețină spre exploatare mai multe parcele de pământ dispersate. Însumate, ele pot ajunge la nivelul dorit de autorități – dar practic ele nu pot întruni premisele exploatații optimale a terenului.

Date fiind dificultățile și controversesele care sunt legate de calcularea și asigurarea exploatațiilor optimale, devine mai simplu pentru decidenți să își păstreze doar rolul de

¹ Este vorba despre „Dimensiunea economică“ a fermelor (*Economic Size*), concept elaborat de Eurostat. Pentru detalii, a se vedea <http://forum.europa.eu.int/irc/dsis/coded/info/data/coded/en/gl009929.htm>.

² <http://www.usda.gov/oce/smallfarm/sfbackgrd.htm>

catalizator al formării unor exploatații viabile economic – care să se situeze deci deasupra unui prag minim stabilit, lăsând apoi forțele pieței să conducă la formarea exploatațiilor agricole de dimensiuni optime. Această tendință este din ce în ce mai vizibilă, dualitatea „ferme mari-ferme mici“ cedând loc în favoarea binomului „ferme de subzistență – ferme comerciale (viabile economic)“. Linia de demarcație între fermele de subzistență și cele viabile economic este dată de existența sau inexistența unui surplus al producției, care poate fi vândut pe piață. Cu alte cuvinte, spre deosebire de fermele comerciale, fermele de subzistență nu

au capacitatea de a produce peste nevoile interne și de a desface produsele proprii pe piață. Din nou, calcularea pragului minim, care delimitează cele două categorii, poate ridica unele probleme. El poate fi exprimat fie în unități monetare (fiind echivalent practic cu un prag de rentabilitate), fie în unități fizice (ceea ce presupune acceptarea prezumției că fermele sub anumite dimensiuni nu pot fi viabile economic).

Analiza ulterioară va arăta că aceasta este opțiunea aleasă de România, dar și de UE pentru acordarea unui anumit tip de sprijin financiar pentru noile state membre.

1.2. Direcții de acțiune a statului asupra dimensiunii exploatațiilor agricole

Nu întotdeauna mecanismele pieței pot favoriza crearea unor exploatații având dimensiuni care să creeze premisele unei activități agricole eficiente. Mai mult, un astfel de proces a fost mult îngreunat în țările în tranziție, dat fiind că acestea s-au confruntat după cel de-al doilea război mondial cu o concentrare forțată a pământului. Prin urmare, acțiunea statului asupra **mărimii exploatațiilor agricole** se poate manifesta într-una dintre următoarele două forme:

- reforma proprietății agricole;
- consolidarea și concentrarea proprietăților agricole.

Reforma proprietății agricole se referă la divizarea marilor proprietăți

(de stat) și redarea fracțiunilor rezultate acelor persoane care le-au deținut înaintea procesului de concentrare forțată³. O astfel de măsură nu se regăsește în toate statele, ci numai în acelea în care s-a produs o naționalizare și o restructurare a sectorului agricol. Spre deosebire de alte măsuri de politică structurală, intervenția statului este, în acest caz, limitată în timp. Reforma poate sau nu să fie urmată de un proces de consolidare și concentrare a proprietății agricole. Acest lucru depinde de dimensiunea medie a exploatațiilor care rezultă după reformă. Dacă ele sunt prea mici sau prea dispersate, apare imposibilitatea exploataării eficiente a pământului.

³ Hallet, G. – *The Economics of Agricultural Policy*; Basil Blackwell; Oxford; 1981.

Procesul de *consolidare* presupune gruparea spațială a unor proprietăți disipate, aparținând aceluiași proprietar. Ea este necesară dacă, spre exemplu, un fermier deține o suprafață de pământ (putând fi chiar una optimă din punct de vedere al dimensiunii totale), care constă din mai multe fâșii de pământ dispersate⁴. O asemenea situație nu creează premisele unei exploatari eficiente și din acest motiv este de dorit intervenția statului, care poate adopta un program ce încurajează realizarea de schimburi între proprietarii agricoli (un fel de bursă a pământului). După finalizarea consolidării poate apărea necesitatea concentrării proprietății agricole. În orice caz, procesul de concentrare a pământului nu trebuie în mod obligatoriu să fie precedat de reforma proprietății sau de consolidare. El poate apărea în mod independent, în orice stat în care fermele sunt în general de mici dimensiuni.

Concentrarea reprezintă procesul de grupare a mai multor ferme (fie prin achiziții, fie prin asociații), tinzând către atingerea unui nivel optim al exploatației agricole. De cele mai multe ori concentrarea apare ca o necesitate care decurge din acțiunea forțelor pieței, iar intervenția guvernului este destul de redusă. Cu toate acestea, ea se poate manifesta, spre exemplu, sub forma unei întreprinderi de stat care intermediază achiziționarea de terenuri. O astfel de întreprindere are drept de preemțiune în raport cu alți cumpărători și urmărește să vândă exploatațiile pe care le obține

proprietarilor aflați în vecinătatea acestora⁵.

Atingerea unei dimensiuni optime a exploatației agricole este o condiție necesară pentru o utilizare eficientă a resurselor agricole, însă nu și o condiție suficientă. De aceea statul poate interveni prin adoptarea unor **măsuri privind creșterea rentabilității pe termen lung și a îmbunătățirii calității exploatațiilor agricole**. Aceste măsuri vizează în primul rând dezvoltarea infrastructurii agricole, introducerea progresului tehnic în agricultură și, mai recent, promovarea dimensiunii ecologice în activitatea agricolă. Intervenția statului, cel puțin în cazul dezvoltării infrastructurii și al promovării dimensiunii ecologice în agricultură, poate fi justificată prin argumentul externalităților. Deși producerea bunurilor agricole este justificată economic, există riscul înregistrării unei subalocări a resurselor necesare, din cauza costurilor, ce pot deveni prohibitive, ale componentelor de infrastructură. Din acest motiv statul poate interveni prin preluarea unei părți sau chiar a întregului cost al infrastructurii agricole. Cazul externalităților negative poate fi, la rândul său, ilustrat prin exemplul poluării asociate activității agricole. Fenomenul poate fi favorizat chiar de unele dintre măsurile prin care guvernul încearcă să stimuleze activitatea agricolă, cum ar fi:

– subvenționarea folosirii fertilizatorilor și a pesticidelor. Aceasta

⁴ Potrivit Hallet, G. – *The Economics of Agricultural Policy*; Basil Blackwell; Oxford; 1981: înainte de consolidare, o fermă de 50 de acri din Germania de vest era alcătuită din 283 de bucăți distincte de pământ.

⁵ Potrivit Hallet, G. – *The Economics of Agricultural Policy*; Basil Blackwell; Oxford; 1981: o astfel de situație a fost întâlnită în Franța, la începutul anilor '60.

- poate conduce la exploatarea intensivă a pământului, ceea ce va duce la deteriorarea solului și la poluarea rețelei de apă subterană;
- asigurarea unui anumit nivel al încasărilor pentru producătorii agricoli, în funcție de cantitatea realizată. Ei devin astfel stimulați să producă o cantitate cât mai mare, ceea ce va aduce din nou în atenție problema exploatării intensive a pământului;
 - aplicarea de către stat a unor programe prin care se asigură un sprijin mai mare producerii unor anumite specii de plante agricole; acest lucru îi va determina pe mulți dintre agricultori să prefere cultivarea speciilor respective, ignorând necesitatea rotației culturilor și alte aspecte privind exploatarea agricolă. O astfel de atitudine poate avea efecte negative asupra mediului.

Intervenția guvernului este justificată și în acest caz, pentru înlăturarea acestor externalități negative. Ea poate lua forme diferite, unele dintre ele putând fi corelate și cu forme de intervenție care fac parte din alte categorii de măsuri

- încurajarea exploatării extensive, mai ales prin politica de „înghețare“ a terenurilor;

- decuplarea sprijinului acordat fermierilor față de cantitatea produsă;
- încurajarea dezvoltării rurale non-agricole;
- elaborarea unor cerințe cu privire la calitatea produselor obținute.

În ceea ce privește introducerea de noi tehnologii în agricultură, intervenția statului se poate dovedi o chestiune delicată. Pe de o parte avansul tehnologic poate eficientiza activitatea de obținere a produselor agricole, prin reducerea costurilor. Pe de altă parte el poate conduce la acumularea de surplusuri, de multe ori chiar dublate de probleme ecologice. Prin urmare, modalitatea și gradul de intervenție publică în problema promovării progresului tehnic în agricultură trebuie corelate atât cu nivelul tehnologic la care se situează fermierii naționali, cât și cu cererea și cu problemele ambientale. Concret, intervenția guvernului în „mecanizarea“ agriculturii se manifestă mai ales prin măsuri de venit sau de preț (subvenționarea sau acordarea unor credite în condiții de favoare pentru achiziționarea mașinilor agricole, a subvențiilor și fertilizatorilor etc.).

1.3. Dimensiunea și structura populației angajate în activitatea agricolă; direcții de acțiune a statului

Principalele probleme sociale care se pot manifesta în regiunile rurale și pot afecta producția agricolă sunt legate de:

- dimensiunea populației agricole raportată la forța de muncă necesară pentru obținerea unui nivel al producției justificat economic;
- vârsta populației agricole.

În legătură cu prima problemă, se pot distinge două situații:

1. când populația agricolă riscă să devină subdimensionată, din cauza exodului populației rurale (mai ales tinere) către zonele urbane.

O astfel de situație, mai puțin acută în prezent, manifestându-se cu precădere în secolul al XIX-lea în țările dezvoltate, este asociată unui ritm de dezvoltare urbană mult mai accentuat decât cel de dezvoltare rurală. Și în prezent se înregistrează un fenomen similar, însă de mult mai mică anvergură, caracterizat prin faptul că populația tânără preferă zonele urbane pentru că acestea oferă condiții mai bune sub aspectul unor servicii esențiale (magazine, școli, transport, divertisment) și al realizării profesionale.

Măsurile care se pot adopta pentru contracararea, cel puțin parțială, a unei astfel de situații sunt îmbunătățirea serviciilor din mediul rural, pentru a stabili cel puțin o parte din populația care dorește să se stabilească în zona urbană, și stimularea progresului tehnic în agricultură, pentru a compensa reducerea forței de muncă ocupate în agricultură.

2. când populația agricolă este supradimensionată. În mod paradoxal, o astfel de situație se poate întâlni și în economii foarte dezvoltate (unde progresul tehnic a făcut inutilă o cantitate de muncă foarte mare, iar reconversia populației agricole este dificilă), dar

și în economii cu un grad scăzut de dezvoltare (unde se poate întâmpla chiar ca o parte din populația urbană să se mute în zona rurală pentru a practica o agricultură de subsistență; în orice caz, în aceste economii randamentul populației agricole este extrem de scăzut). Măsurile pe care le poate lua statul pentru a contracara efectele negative produse asupra sectorului agricol de o populație agricolă prea numeroasă depind de tipul de țară în care este înregistrat un astfel de fenomen. În cazul țărilor dezvoltate, intervenția se referă în principal la încurajarea diversificării activității din zonele rurale, dublată, dacă este nevoie, de programe de reconversie profesională. Problema este mult mai complexă în cazul țărilor cu un nivel redus de dezvoltare. Strict în plan agricol, promovarea tehnologizării ar fi necesară pentru eficientizarea activității, însă, în lipsa dezvoltării unor piețe care să absoarbă surplusul de muncă astfel apărut în agricultură, o asemenea măsură nu ar face altceva decât să agraveze problema supra-dimensionării.

Cea de-a doua problemă, îmbătrânirea populației agricole cu deosebire, reprezintă o problemă importantă deoarece pune sub semnul întrebării viitorul populației agricole. O posibilă soluție la această problemă ar fi încercarea de atragere a tinerilor în producția agricolă, prin acordarea de diferite avantaje.

2. Structura agriculturii românești în date statistice. O comparație cu agricultura din statele comunitare și candidate

2.1. Date privind exploatațiile agricole

Din suprafața totală a României, de 23,8 milioane hectare, suprafața agricolă utilizată este de 14,8 milioane hectare. Ea este împărțită după cum urmează:

- suprafață arabilă de 9,38 milioane hectare (adică aproximativ 63,4% din suprafața agricolă utilizată);
- culturi permanente de 0,46 milioane hectare (adică aproximativ 3,1% din suprafața agricolă utilizată);
- pășuni și pajiști permanente de 4,96 milioane hectare (adică aproximativ 33,5% din suprafața agricolă utilizată).

Caracterizarea cifrică a structurii exploatațiilor românești a întâmpinat de la bun început dificultăți în ceea ce privește obținerea unor date statistice oficiale detaliate și apte să asigure pe de o parte continuitatea comparațiilor temporale, iar pe de altă parte raportarea pertinentă la structurile statelor membre ale UE și ale statelor candidate.

Unul dintre minusurile înregistrărilor statistice agricole din România, subliniat și de Comisia Europeană, l-a constituit lipsa unui recensământ agricol în întreg intervalul de timp scurs din 1948 până la finele anului 2002. În cele din urmă, acest recensământ a avut loc, rezultatele sale urmând a fi date publicității în 2004. Existența unor date complete și exacte este o condiție necesară pentru o analiză corectă a situației actuale din sectorul agricol românesc și pentru fundamentarea unor decizii pertinente de politică agricolă.

Totodată, în ceea ce privește raportarea la datele colectate de statele UE și de statele candidate, raportul de țară al Comisiei Europene din 2002⁶ arată că suprafața agricolă utilizată din statisticile românești nu corespunde definiției date de Eurostat. Cel puțin până în 2002, România nu își pusese la punct metodologia de colectare a datelor privind structura suprafeței agricole utilizate. Mai mult, România nu a fost în măsură nici să calculeze dimensiunea economică a

⁶ European Commission – *Regular Report from the Commission on Romania's Progress towards Accession*, 9 October 2002

fermelor – mai relevantă decât simpla dimensiune fizică prin faptul că permite comparații complexe la nivelul întregului sector agricol (indiferent deci de tipul de activitate al fermelor).

De asemenea, un punct slab al legislației românești l-a constituit lipsa unei definiții a exploatației agricole până la emiterea Ordonanței de urgență nr. 108/2001. Potrivit acesteia, „exploatațiile agricole sunt forme complexe de organizare a proprietății, prin care se pun în valoare pământul, animalele și celelalte mijloace de producție, interconectate într-un sistem unitar, în vederea executării de lucrări, prestări de servicii și obținerii eficiente de produse agricole“. Tot prin acest act normativ, s-a introdus, pentru prima dată, o clasificare a fermelor în funcție de dimensiunea lor. Astfel, art. 3 pct. d face distincție între fermele comerciale și cele familiale, în funcție de situarea exploatațiilor față de o dimensiune minimală. Meritul clasificării este că linia de demarcație este adaptată la tipul de activitate agricolă și la condițiile naturale în care se desfășoară aceasta.

Multiplele schimbări legislative românești – aducând modificări în ceea ce privește definirea proprietății și a clasificării exploatațiilor agricole – au implicat dificultăți suplimentare în comparabilitatea în timp a datelor statistice. Nepunerea în acord a acestor clasificări cu cele europene a dus la

statistici diferențiate, făcând analiza evoluției agriculturii românești mai dificilă.

De exemplu, potrivit Comisiei Europene⁷, la sfârșitul anului 1989, suprafața agricolă a României era împărțită astfel, în funcție de tipul proprietății:

- **sectorul public**, care deținea 75% din suprafața agricolă utilizată, fiind împărțit între fermele de stat (14% din suprafața agricolă utilizată) și CAP-uri (61% din suprafața agricolă utilizată);
- **sectorul privat**, care deținea 25% din suprafața agricolă utilizată.

Potrivit Ministerului Agriculturii însă⁸, aceeași suprafață, la finele aceleiași perioade, era divizată astfel:

- **sectorul de stat**, care deținea 30% din suprafața agricolă utilizată;
- **sectorul colectiv**, care deținea 55% din suprafața agricolă utilizată;
- **sectorul privat**, care deținea 15% din suprafața agricolă utilizată.

Nici datele privind dimensiunea medie a exploatațiilor agricole nu corespund întocmai potrivit celor două surse. Din nou, sunt aplicate metodologii diferite de calcul.

Datele furnizate de Ministerul Agriculturii arată că situația fermelor **private** din România a cunoscut următoarea evoluție în intervalul 1993–2000:

⁷ European Commission – *Opinion on Romania's Application for Membership of the European Union*, July 1997

⁸ Sursa este citată în studiul Dumitru, M. – *Country Case Studies on Integrating Land Issues into the Broader Development Agenda*, Report commissioned by the World Bank, March 2002.

Tabel nr. 1: Evoluția structurii fermelor private românești în perioada 1993–2000

An	Firme individuale		Societăți agricole formale		Societăți agricole informale	
	Număr	Suprafața exploatată (ha)	Număr	Suprafața exploatată (ha)	Număr	Suprafața exploatată (ha)
1993	3419000	7333000	4265	1910000	13772	1763000
1994	3578000	7905000	3970	1771000	13741	1537000
1995	3597000	8052000	3973	1733000	15915	1596000
1996	3625000	8348000	3759	1752000	15107	1440000
1997	3973000	8897000	3913	1714000	9489	1000000
1998	3946000	9182000	3578	1558000	7175	950000
1999	4119000	9377000	3573	1429000	6264	868000
2000	4259000	10054000	3724	1592000	6836	648000

Sursa: Dumitru, M. - *Country Case Studies on Integrating Land Issues into the Broader Development Agenda*, Report commissioned by the World Bank, March 2002.

Se poate deduce, pe baza acestor date, că dimensiunea medie a unei exploatații private a evoluat în felul următor:

Tabel nr. 2: Evoluția dimensiunii medii a fermelor private în România în perioada 1993-2000

	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Dimensiunea medie a unei ferme private (ha)	3,20	3,12	3,15	3,17	2,91	2,95	2,83	2,88

Sursa: calculat de autor, pe baza datelor din studiul Dumitru, M. – *Country Case Studies on Integrating Land Issues into the Broader Development Agenda*, Report commissioned by the World Bank, March 2002.

Se poate remarca o tendință de scădere a dimensiunii medii a fermelor private, care poate fi corelată în primul rând cu progresele înregistrate în procesul de restituire a terenurilor.

Datele furnizate de Comisia Europeană⁹, bazate pe estimările unei

echipe de cercetători independenți, arată că în 1998 suprafața medie a unei exploatații agricole era de 2,67 hectare. Or, spre deosebire de Ministerul Agriculturii, Comisia Europeană ia în calcul în determinarea mediei și fermele de stat, ale căror suprafețe nu sunt în

⁹ European Commission, Directorate-General for Agriculture – *Agricultural Situation in the Candidate Countries Country Report on Romania*, Brussels, July 2002.

nici un caz mai mici decât cele ale fermelor private¹⁰.

În orice caz, se poate concluziona că dimensiunea medie a exploatațiilor românești este situată în intervalul 2,5 – 3 hectare, ceea ce reprezintă prea puțin, potrivit aprecierilor Comisiei

Europene¹¹, pentru asigurarea unei activități eficiente. Datele statistice privind structura exploatațiilor agricole din România sunt însă și mai sărace. Cea mai detaliată structură a fermelor este furnizată de Comisia Europeană:

Tabel nr. 3: Structura exploatațiilor agricole din România în 1998 (număr de ferme și suprafața cultivată de fiecare fermă)

Dimensiunea exploatației agricole (ha)	Numărul de exploatații agricole	Pondere în total (%)	Suprafața cultivată de o categorie de exploatații agricole (ha)	Pondere în total (%)
0,01 – 5,00 ha	3.233.361	81,9	3.992.641	37,93
5,01 – 10,00 ha	424.033	10,7	2.175.058	28,6
10,01 – 20,00 ha	288.727	7,3	3.014.800	28,6
20,01 – 50,00 ha	26	0,0007	607	0,006
peste 50,00 ha	503	0,021	1.341.967	12,75
Total	3.946.630	100	10.525.073	100
Dimensiunea medie a exploatației agricole	2,67 ha			

Sursa: datele sunt prelucrate de autor, după European Commission, Directorate-General for Agriculture – *Agricultural Situation in the Candidate Countries. Country Report on Romania*, Brussels, July 2002.

Situația structurală a fermelor românești nu este decât o consecință firească a aplicării Legii funciare, având în vedere că peste 4,7 milioane de persoane s-au calificat pentru a primi o fracțiune din cele 9,4 milioane hectare de privatizat¹².

Prin contrast, structura fermelor comunitare¹³ în anii 1997 și 2000 relevă o dimensiune medie a acestora de aproximativ 18,5 hectare, adică de circa 6 ori mai mare decât dimensiunea medie a exploatațiilor din România. Pentru comparație totuși, media americană tinde spre 200 ha¹⁴. În orice caz, la

¹⁰ Conform European Commission – *Opinion on Romania's Application for Membership of the European Union*, July 1997, dimensiunea medie a unei ferme de stat era de 2002 hectare, iar fermele de stat exploatau aproximativ 12% din suprafața agricolă utilizată.

¹¹ A se vedea subcapitolul 3.2.

¹² Rembold, F. – *Land Fragmentation and Its Impact on Agrarian Structure and EU Accession: The Case of Bulgaria and Romania*, Food and Agriculture Organization of the United Nations – FAO, Sub-Regional Office for Central and Eastern Europe, 2000.

¹³ A se vedea Anexa I.

¹⁴ Timan, P.I. – *Exploatațiile agricole în România mai catolice decât cele din Europa?*, Adevărul Economic, Nr. 45 (501), 7-13 noiembrie 2001.

nivelul statelor membre ale UE situația este departe de a fi uniformă. Se pot distinge state în care fermele relativ mari (prin raportare la medie) ocupă o pondere importantă (Marea Britanie, Irlanda, Danemarca), dar și țări dominate de exploatații relativ mici (Grecia, Italia, Portugalia, Spania). Franța, cel mai important producător agricol al UE, dar și Germania au totuși un procent important de ferme mici (de aproximativ 25-30%). Cu toate acestea, ponderea suprafeței exploatare de acestea în suprafața totală a țării este foarte mică (aproximativ 1,5%). Or, făcând comparația cu România, chiar și în statele în care ponderea fermelor mici în total este mare - apropiată de situația noastră (țările mediteraneene), suprafața cultivată de acest tip de exploatații deține o pondere foarte mică.

Oricât de dramatice ar părea datele privind dimensiunea exploatațiilor agricole, ele nu reflectă decât parțial situația dezastruoasă în care se află agricultura din România. Exploatațiile

agricole sunt nu numai mici¹⁵, dar și extrem de fărâmițate. Din nou, informațiile exacte nu pot fi obținute, neexistând statistici oficiale cu privire la parcelarea terenurilor agricole. Potrivit unor studii¹⁶, estimările arată că, în medie, o exploatație agricolă era constituită din 4,61 parcele în 1996 și din 4,14 parcele în 2000. În condițiile în care dimensiunea medie a unei ferme este sub 3 hectare, se poate deduce că dimensiunea medie a unei parcele este sub 0,75 hectare!

Chiar dacă deficitare din multe puncte de vedere, datele statistice – oficiale sau nu – permit, cel puțin, crearea unei imagini cu privire la dimensiunea în hectare a exploatațiilor agricole din România. Însă nu pentru întregul sector agricol o astfel de clasificare este la fel de relevantă. Pentru exploatațiile din sectorul zootehnic ar fi mult mai utilă o analiză structurală în funcție de numărul de animale/fermă. Or, astfel de date lipsesc cu desăvârșire.

2.2. Date privind populația agricolă

Înainte de analizarea cantității de muncă implicate în sectorul agricol, se impun câteva precizări metodologice. Una dintre particularitățile sectorului agricol este aceea că o parte din forța de muncă nu este implicată exclusiv în activități agricole. Această tendință este

tot mai mult vizibilă în agricultura țărilor dezvoltate și, într-o măsură apreciabilă, și în agricultura națională. Pentru o serie de lucrători, agricultura nu este decât o activitate part-time, fiind posibil ca principala activitate ori sursă de câștig să fie localizată într-un alt sector.

¹⁵ Atât prin raportare la limita de subzistență trasată de Comisia Europeană, cât și prin raportare la linia de demarcație dintre exploatațiile familiale și cele comerciale stabilită de Guvern prin Ordonanța de urgență nr. 108/2001.

¹⁶ Rusu, M. – *Land Fragmentation and Land Consolidation in Romania, Institute of Agricultural Economics*, Bucharest, 2001.

Se pot urmări două modalități majore de înregistrare statistică a forței de muncă ocupate în agricultură:

– din perspectiva statisticii populației (*employment statistics*)

Clasificarea activității unei persoane ocupate se face în funcție de sectorul în care aceasta își desfășoară activitatea principală. Această metodă are dezavantajul că distorsionează imaginea cantității de muncă implicate în sectorul agricol prin faptul că nu ia în considerare și efortul de muncă depus ca activitate secundară. Acest neajuns este corectat de cea de-a doua modalitate de înregistrare statistică.

– din perspectiva statisticii agricole (*agricultural statistics*)

Potrivit acestei metodologii se poate cuantifica întreaga cantitate de muncă depusă în agricultură (fie full-time, fie part-time), pe baza sondajelor efectuate la nivelul exploatațiilor agricole. Cantitatea de muncă a tuturor persoanelor implicate în activități agricole este convertită în numărul echivalent de muncitori full-time (*full-time equivalent workers*).

Datele statistice ale României nu cuprind informații decât din perspectiva statisticii populației. Evoluția forței de muncă implicate în agricultură, atât în valoare absolută, cât și ca pondere în populația ocupată, poate fi descrisă astfel:

Tabel nr. 4: Evoluția populației ocupate în agricultură din România în perioada 1990-2000

An	Total populație ocupată (mii persoane)	Total populație ocupată în agricultură (mii persoane)	Pondere a populației ocupate în agricultură în totalul populației ocupate* (%)
1990	10840	3055	28
1991	10786	3116	29
1992	10458	3362	32
1993	10062	3537	35
1994	10011	3561	36
1995	9493	3187	34
1996	9379	3249	35
1997	9023	3322	37
1998	8813	3296	37
1999	8420	3419	41
2000	8629	3523	41

Sursa: Institutul Național de Statistică - *Anuarul statistic al României – 2001*, (http://www.insse.ro/download/anuar_2001/asr2001.html)

* **Notă:** ponderile au fost calculate de autor pe baza datelor din sursa citată mai sus.

Datele prezentate mai sus relevă o pondere ridicată a populației agricole în ansamblul populației active ocupate din România, cu o tendință de creștere susținută. Față de 1990, ponderea populației agricole în totalul populației

ocupate a crescut cu aproximativ 46%. O posibilă explicație pentru această stare de fapt este aceea că procesul de tranziție a României către economia de piață a implicat restructurări importante ale sectorului industrial, cu consecințe negative asupra gradului de ocupare și asupra nivelului de salarizare. În paralel cu acest proces, s-a petrecut reconstituirea dreptului de proprietate asupra pământului, agricultura devenind astfel o alternativă pentru o parte importantă a populației sau – pentru unii – singura opțiune. În condițiile în care procesul de restituire a terenurilor a condus la un număr foarte mare de exploatații de mici dimensiuni, este firesc ca și numărul persoanelor implicate în agricultură să fie mare. De aceea, se poate aprecia că stimularea concentrării terenurilor agricole va avea un efect benefic și asupra dimensiunii populației agricole.

Mai mult, în condițiile în care activitatea agricolă a acționat ca o plasă de siguranță pentru restructurările din industrie, este de asemenea firesc ca ponderea fermierilor în totalul populației active ocupate să înregistreze un declin atunci când celelalte sectoare ale economiei vor fi capabile să (re)atrage forța de muncă implicată în prezent în sectorul agricol. Prin urmare, rezolvarea problemei dimensiunii populației agricole nu se reduce la măsuri de politică agricolă. Mai degrabă acestea ocupă un loc secundar în raport cu cele vizând dezvoltarea industriei și a serviciilor. Singurele măsuri care se pot dovedi eficace fără a fi condiționate de evoluțiile din alte sectoare sunt cele destinate dezvoltării rurale.

În ceea ce privește structura populației agricole românești, datele se prezintă în felul următor:

Tabel nr. 5: Structura populației agricole din România în 2001

Număr (mii persoane)		Bărbați	2385
		Femei	2417
Structura în funcție de statutul profesional (%)	Salariați	Bărbați	4,3
		Femei	1,2
	Lucrători pe cont propriu	Bărbați	32,8
		Femei	16,5
Structura în funcție de timpul alocat activității agricole (%)	Full-time	Bărbați	34,7
		Femei	31,5
	Part-time	Bărbați	14,9
		Femei	18,8
Structura pe categorii de vârstă (%)	Sub 25 de ani	Bărbați	6,5
		Femei	5,0
	25 – 34 ani	Bărbați	9,0
		Femei	8,1
	35 – 44 ani	Bărbați	6,3
		Femei	6,0
	45 – 54 ani	Bărbați	7,6
		Femei	8,6
	55 – 64 ani	Bărbați	9,3
		Femei	10,3
Peste 65 de ani	Bărbați	11	
	Femei	12,4	

Sursa: European Commission, Directorate-General for Agriculture: *Agriculture in the European Union. Statistical and Economic Information 2002*, Brussels, 2002 (www.europa.eu.int/comm/agriculture/agrista/2002/table_en/en351.htm)

Datele arată o pondere ridicată a muncitorilor part-time în numărul total al muncitorilor implicați în agricultură. Informația este importantă pentru realizarea comparației cu statele UE¹⁷. În condițiile în care ponderea forței de muncă part-time este mult mai mică în acestea decât în România (aproximativ 50% din ponderea din România), iar efortul depus astfel nu echivalează efortul depus full-time, se poate aprecia că se creează premisele unei supradimensionări a cantității de muncă implicate în sectorul agricol românesc. Totodată, datele structurale indică o pondere foarte redusă, în România, a salariaților (angajați pe bază de

contract) prin raportare la media europeană. Or, munca acestora poate contrabalansa efectul ponderii crescute a muncitorilor part-time. Ponderea scăzută a salariaților în totalul populației agricole în România poate reflecta și o deprofesionalizare a agricultorilor – generând necesitatea unor programe de calificare. Situația din România este comparabilă cu Grecia și, într-o mai mică măsură, cu Portugalia.

Observația privind slaba calificare a forței de muncă din agricultura românească este susținută și de rezultatele unui studiu¹⁸ care ia drept criteriu nivelul educației fermierilor:

Tabel nr. 6: Structura capilor de familie din mediul rural, în funcție de nivelul de educație

Nivelul de educație	Ponderea în total (%)
– elementar	52,8
– mediu	38,7
– superior	8,3
– nu s-a răspuns	0,2

Sursa: Nemenyi, A. – *Rural Restructuring and the Sustainability of Farming in Romania and Bulgaria*, Institute for Human Sciences, SOCO Project Paper No. 71, Vienna, 2000

Mai departe, repartizarea în funcție de vârstă a populației agricole din România arată o pondere ridicată a populației de peste 55 de ani, dublată de o pondere redusă a populației tinere (sub 35 de ani). Dacă în ceea ce privește participarea tinerilor în agricultură situația din România este aproape

identică cu aceea din UE, populația vârstnică reprezintă o problemă cu adevărat dificilă. Procentul agricultorilor de peste 55 de ani este de aproape 2 ori mai mare decât cel european și, mai mult, populația vârstnică din România reprezintă aproximativ 30% din **totalul** populației agricole europene.

¹⁷ A se vedea Anexa II.

¹⁸ Nemenyi, A. – *Rural Restructuring and the Sustainability of Farming in Romania and Bulgaria*, Institute for Human Sciences, SOCO Project Paper No. 71, Vienna, 2000

Se impun prin urmare măsuri de stimulare a pensionării anticipate a fermierilor. Având în vedere perspectiva – pe termen mediu și lung – a unei posibile crize de forță de muncă în agricultură, în condițiile manifestării unui interes redus de către tineri pentru acest sector, devine oportună și adoptarea de măsuri care să stimuleze

atragera lor în activitatea agricolă. Chiar dacă direcția de acțiune poate părea firească, adoptarea de astfel de măsuri poate ridica probleme importante sub aspect bugetar. Pe de o parte, pensiile agricultorilor sunt foarte scăzute, atât în valoare absolută, cât și prin comparație cu pensiile din sectorul non-agricol:

Tabel nr. 7: Pensia medie lunară în sectorul agricol și non-agricol în perioada 1990-2000

An	Pensii de asigurări sociale – agricultori (lei/persoană)	Pensii de asigurări sociale – fără agricultori (lei/persoană)
1990	488	1602
1991	543	3357
1992	910	8759
1993	3874	27079
1994	12254	61370
1995	16460	88108
1996	26035	126842
1997	69113	259947
1998	103241	400489
1999	142935	688789
2000	188383	937170

Sursa: Institutul Național de Statistică - *Anuarul statistic al României – 2001*, (http://www.insse.ro/download/anuar_2001/asr2001.html)

Ca urmare, retragerea fermierilor vârstnici din activitatea agricolă nu este o perspectivă atrăgătoare. Este necesară o majorare semnificativă a nivelului pensiilor, ceea ce înseamnă o presiune bugetară ridicată.

Pe de altă parte, și numărul – în valoare absolută – fermierilor vârstnici nu este de neglijat, mai ales în comparație cu datele din statele membre. Cu atât mai mult deci, presiunea asupra bugetului este sporită.

3. Abordarea problemelor structurale din sectorul agricol în România și în Uniunea Europeană (UE)

3.1. Abordarea problemelor structurale din sectorul agricol românesc

Restituirea dreptului de proprietate asupra terenurilor; definirea și clasificarea exploatațiilor agricole

Începutul anului 1990 găsește terenul agricol din România aflat în cea mai mare parte în proprietate publică. Prioritatea politicii agricole din România la acea dată a devenit retrocedarea pământului către vechii săi proprietari, deposedați de pământul lor în urma colectivizării forțate din anii '50. Principalele coordonate ale acțiunii în sectorul agricol au fost:

- decolectivizarea și restituirea dreptului de proprietate asupra terenurilor (eliminarea cooperativelor agricole de stat – CAP-urilor);
- privatizarea întreprinderilor agricole de stat (IAS-urilor) și concesiunea terenului public;
- crearea unei noi structuri a fermelor.

Primul pas în ceea ce privește reformarea proprietății agricole a fost făcut prin intrarea în vigoare a **Legii nr. 15/1990 privind societățile comerciale**. Sub incidența ei au intrat IAS-urile, care astfel au devenit societăți comerciale. După această transformare a statutului lor, ele au fost supuse privatizării, fiind incluse în procesul mai cuprinzător de privatizare a activelor

statului, administrat de Fondul Proprietății de Stat (FPS). Înființat în 1991 și cu un mandat de 7 ani, acesta ar fi trebuit să asigure privatizarea fermelor de stat în acest interval de timp. Cu toate acestea, procesul nu a fost lipsit de dificultăți. După o primă rundă de privatizare în 1997, când au fost vândute fermele de porci și de păsări, procesul a fost suspendat, fiind reluat în 2001. De altfel, rapoartele anuale ale Comisiei Europene au semnalat în mod constant ritmul scăzut în care s-a derulat procesul.

La scurt timp după demararea acțiunii asupra IAS-urilor, a fost lansat și procesul de decolectivizare, fiind vizate aici CAP-urile. Nici acest proces nu a fost simplu: el a dat naștere unor dispute numeroase, a fost marcat de o serie de modificări și reveniri și se poate spune că nu este în totalitate încheiat nici în prezent. Începutul decolectivizării a fost marcat de intrarea în vigoare a **Legii nr. 18/1991 (Legea funciară)**. Deși s-a dorit ambițioasă, legea a fost marcată și de o serie de lipsuri, care au frânat mersul dorit al reformei agricole. Obiectivul central al acestui act

normativ a fost restituirea pământului către foștii săi proprietari, supuși colectivizării forțate în timpul regimului comunist. Un punct forte al legii l-a reprezentat delimitarea proprietății publice de cea privată.

În dorința de a fi respectat principiul echității în redarea terenurilor agricole, s-a ajuns de fapt la crearea unor probleme structurale în agricultura românească, probleme care nu au fost rezolvate nici până în prezent. Astfel, s-au calificat pentru obținerea de pământ oferit spre privatizare „membrii cooperatori care au adus pământ în cooperativa agricolă de producție sau cărora li s-a preluat în orice mod teren de către aceasta, precum și, în condițiile legii civile, moștenitorii acestora, membrii cooperatori care nu au adus pământ în cooperativă și alte persoane anume stabilite“. Se poate observa un prim element favorizant al fărâmițării terenurilor agricole: restituirea nu este limitată la foștii proprietari. Mai mult, restituirea pământului către moștenitorii foștilor proprietari din anii '50 (mai numeroși decât deținătorii de teren de la jumătatea secolului trecut) a favorizat¹⁹ fragmentarea terenurilor chiar mai mult decât în 1948. Un alt element favorizant al creșterii numărului de beneficiari ai pământului de privatizat – și, în consecință al fragmentării proprietății - a fost dat de cerințele prea puțin restrictive privind dovedirea proprietății asupra terenului colectivizat, fiind admisă inclusiv proba cu martori. Nu în

ultimul rând trebuie menționată și stabilirea unei limite superioare pentru suprafața care putea fi retrocedată: 0,5 hectare/persoană îndreptățită și 10 hectare/familie. Or, o astfel de limită – firească în condițiile în care un număr mare de beneficiari se califica pentru o suprafață limitată de teren agricol – nu depășește cu mult suprafața apreciată de Comisia Europeană²⁰ ca fiind necesară pentru depășirea condiției de fermă de subzistență.

Legea funciară, prin filosofia sa de retrocedare a terenurilor, a contribuit, de asemenea, și la apariția celei de-a doua probleme structurale analizate în lucrare: problema populației agricole. Pe de o parte, un număr mare de noi proprietari de teren conduce la creșterea ponderii populației agricole, iar pe de altă parte, moștenitorii proprietarilor din anii '50 erau deja, la începutul anilor '90, în cea mai mare parte vârstnici.

În mod firesc, această abordare a restituirii pământului ar fi trebuit însoțită de măsuri energice de stimulare a concentrării proprietății agricole. Deși a conținut prevederi referitoare la circulația juridică a terenurilor, Legea funciară s-a lovit de imposibilitatea implementării acestora, fiind astfel blocat pasul de care era condiționată formarea unor ferme eficiente. O atenuare totuși a acestei restricții s-a realizat prin posibilitatea optării către una dintre formele de asociere în agricultură prevăzute în **Legea nr. 36/1991**²¹. O altă deficiență majoră

¹⁹ A se vedea Teșliuc, E. – *Agricultural Policies: Achievements and Challenges, Poverty Reduction and Economic Management*, World Bank, 2000.

²⁰ A se vedea Capitolul 4.

²¹ A se vedea *Crearea premiselor pentru concentrarea proprietății agricole*.

a Legii nr. 18/1991 – sau a actelor normative emise pe parcursul a 10 ani de la apariția Legii funciare – a fost lipsa unei definiții a exploatațiilor agricole și a clasificării lor în funcție de dimensiune. În mod firesc, pentru a se putea acționa în vederea concentrării terenurilor, trebuie delimitat obiectul acțiunii.

În orice caz, procesul de privatizare a terenului agricol nu putea fi considerat încheiat fără restituirea, către foștii proprietari, a terenurilor aflate nu în proprietatea CAP-urilor, ci a IAS-urilor. Deși acestea au fost transformate în societăți comerciale prin Legea nr. 15/1990, restabilirea dreptului de proprietate pentru persoanele ale căror terenuri au fost trecute în proprietatea de stat „ca efect al unor legi speciale, altele decât cele de expropriere“ a căzut sub incidența Legii funciare. Într-o primă fază, aceste persoane au fost lipsite de dreptul de a primi pământ. Lor li s-a oferit posibilitatea de a deveni, la cerere, acționari în fostele IAS-uri, valoarea acțiunilor neputând depăși valoarea a 10 hectare de teren arabil de familie. Opțiunile lor s-au multiplicat prin **Legea nr. 16/1994** asupra circulației terenurilor, având de ales între calitatea de acționari, în care șansele de a încasa dividende erau în realitate reduse, și aceea de locatori, putând încheia contracte de locație cu IAS-urile și putând, la finele unei perioade de 5 ani, să obțină pământ.

Procesul de restituire a terenurilor a fost supus unor modificări repetate. Prima modificare însemnată a făcut

obiectul **Legii 169/1997**. Potrivit acesteia, suprafața maxim restituibilă unei familii a crescut de la 10 la 50 de hectare²², în limita contribuției aduse la CAP. De această prevedere au beneficiat și persoanele care au primit dreptul de a deveni acționari sau locatori ai IAS-urilor.

Deși inițial, prin Legea funciară, nu s-a prevăzut obligativitatea restituirii terenurilor pe vechile amplasamente, procesul de retrocedare a dat naștere la numeroase litigii – un element suplimentar care a frânat dezvoltarea pieței funciare și a sectorului agricol din România. Din această perspectivă, situația a fost complicată de emiterea **Legii nr.1/2000** (Legea Lupu) și de amendamentele aduse ei. Actul normativ a prevăzut obligativitatea restituirii terenurilor pe vechile amplasamente, „dacă acestea sunt libere“, mărin și suprafața restituibilă la 50 hectare/persoană (și nu pe familie!). Punctul forte al Legii Lupu îl constituie prevederea restituirii în natură a fostelor proprietăți pentru acționarii de la societățile de stat, în aceeași limită de 50 hectare. Nu este surprinzător că s-a ajuns la un excedent al cererii de restituiri: suprafața solicitată a fost de 2,17 milioane hectare, în vreme ce suprafața de restituit se limita la 1,97 milioane hectare. Totodată, legea prevede posibilitatea obținerii de despăgubiri pentru diferența de pământ neretrocedat, în cazul în care nu se poate face restituirea integral. În ceea ce privește litigiile între foștii proprietari, care pot face dovada proprietății lor asupra terenului, și alte persoane

²² Limita prevăzută de Legea nr. 187/1945 pentru înfăptuirea reformei agrare.

îndreptățite a primi pământ, conform Legii funciare, Legea nr. 1/2000 stabilește ca terenul să le revină foștilor proprietari. Complicația intervine prin prevederile **Ordonanței de urgență nr. 102/2001**. Revenirea asupra celor stabilite printr-o lege anterioară este simptomatică pentru întreaga reformă a sectorului agricol românesc. Astfel, noul act normativ le dă ambilor solicitanți – și fostului proprietar și celuilalt potențial beneficiar – dreptul de a primi pământ, „în limita resurselor de teren existente“. De altfel, procesul de restituire a terenurilor a ridicat foarte multe probleme, care au avut repercusiuni și asupra circulației terenurilor. Potrivit Strategiei Naționale de Dezvoltare Economică pe Termen Mediu (2000-2004), circa 70% dintre titlurile de proprietate emise au fost contestate în tribunal. Pe de o parte, au ridicat probleme de identificare a proprietarului, iar pe de altă parte au fost deficitare prin lipsa precizării amplasamentelor exacte ale terenurilor. Mai mult, înregistrarea reconstituirii dreptului de proprietate asupra pământului a fost făcută mult timp doar la nivel local, fără a se asigura și coordonarea între localități.

Se poate lesne remarca lipsa de constanță și de coerență în procesul de reformă a terenului agricol, o explicație pentru durata extrem de mare a acestuia. Mai mult, pentru a ilustra această concluzie, se poate reveni la problema privatizării fostelor IAS-uri. După ce procesul a fost suspendat în 1997, este reluat în 2001, când, după îndelungate controverse, decidenții înființează

Agenția Domeniilor Statului prin **Legea nr. 268/2001**. Aflată în subordinea Ministerului Agriculturii, Pădurilor, Apelor și Mediului, ea este însărcinată cu privatizarea societăților comerciale agricole (fostele IAS-uri) și cu concesionarea terenurilor aflate în proprietatea publică și privată a statului. Având un portofoliu inițial de 739 de societăți și 1,2 milioane hectare teren agricol, Agenția își propune să privatizeze sau să lichideze ansamblul societăților aflate în administrarea sa și să păstreze 0,5 milioane hectare în proprietatea statului, suprafață care să fie administrată de manageri privați (statul urmând să concesioneze terenul unor investitori privați).

Potrivit datelor furnizate de Agenția Domeniilor Statului, în prezent aceasta mai are în portofoliu 0,7 milioane hectare, fiind aproape de atingerea obiectivului de privatizare propus. Totuși, acest lucru se întâmplă după mai mult de 10 ani de la începerea procesului!

Și tot după scurgerea unui interval considerabil de timp s-a pus problema corectării efectelor negative generate de însăși filosofia procesului de restituire. Demararea acțiunii în sensul restructurării proprietății agricole este marcată prin **Ordonanța nr. 108/2001**, în care sunt pentru prima dată definite exploatațile agricole. Tot pentru prima dată este făcută distincția între diferite tipuri de exploatați, în funcție de dimensiunea lor. Astfel, se pot deosebi exploatațile familiale și cele comerciale, în funcție de o linie de demarcație stabilită după criteriul fizic

²³ A se vedea *Măsuri care influențează structura exploatațiilor agricole*.

și diferențiată în corelație cu tipul de activitate al fermei. Delimitarea celor două categorii de exploatații are ca scop stimularea procesului de concentrare a proprietății agricole²³, dat fiind că art. 5 (2) prevede că „exploatațiile agricole înființate cu respectarea dimensiunilor minime, prevăzute la alin. (1), vor beneficia de facilități financiare, similare celor practicate în

statele Uniunii Europene,, și art. 7 prevede că „producătorii agricoli care dețin sau administrează exploatații agricole, dimensionate potrivit art. 5 alin. (1), pot beneficia de sprijinul direct al statului prin acordarea de subvenții pe produs, în scopul îmbunătățirii eficienței economice, creșterii producției și indicilor de calitate ai produselor agricole“.

Crearea premiselor pentru concentrarea proprietății agricole

După cum s-a văzut în subcapitolul anterior, reforma proprietății agricole a condus la formarea a numeroase exploatații agricole de mici dimensiuni – dimensiunea medie aflându-se sub limita de subzistență, conform aprecierilor Comisiei Europene. Era deci necesară luarea de măsuri pentru favorizarea concentrării proprietății. Primul pas care trebuia îndeplinit era punerea bazelor pieței funciare.

Legea nr. 18/1991 conține unele prevederi în acest sens la capitolul „Circulația juridică a terenurilor“, dar, deși aparent favorabile constituirii unei piețe funciare, aceste prevederi au reușit să blocheze tranzacțiile cu terenuri vreme îndelungată. Cu toate că garantează transferarea deplină a dreptului de proprietate asupra terenurilor intrate în circuitul civil, legea condiționează vânzarea pământului de respectarea dreptului de preemțiune. Îndeplinirea condiției trebuie verificată de Agenția pentru Dezvoltare și Amenajare Rurală, a cărei înființare este inițial întârziată și apoi abandonată. Deși nu poate fi implementată, legea

limitează la 100 de hectare suprafața exploatației agricole a unui dobânditor (fie el persoană fizică sau juridică), pentru a se evita formarea latifundiilor.

De asemenea, legea interzice posibilitatea persoanelor fizice și juridice străine de a obține terenuri în proprietate.

Apare totuși o alternativă la transferarea dreptului de proprietate asupra terenurilor: asocierea. Cadrul juridic este dat de **Legea nr. 36/1991** privind societățile agricole și alte forme de asociere în agricultură. Potrivit acestui act normativ, pot exista trei tipuri de asociere în sectorul agricol:

1. asociațiile simple (sau familiale), fără personalitate juridică și bazate fie pe înțelegere scrisă, fie verbală. Existența acestui tip de asociație agricolă a facilitat cultivarea pământului imediat după desființarea CAP-urilor, în situațiile în care noii proprietari, din diferite motive, nu puteau cultiva pământul;
2. societățile comerciale, constituie în conformitate cu prevederile Legii

²⁴ Eliminată prin Legea nr. 54/1998.

nr. 15/1990. Acestea nu pot deține mai mult teren decât limita maximă de 100 hectare²⁴, dar vor putea exploata mai mult teren după intrarea în vigoare a Legii arendării;

3. societățile agricole; acestea nu au un caracter comercial, au un capital variabil, obținut prin contribuția a minim 10 asociați. Important este că dreptul de proprietate asupra pământului adus în societate le revine asociaților, ceea ce face atrăgătoare această formă de asociere. Cu toate acestea, numărul societăților agricole a înregistrat o scădere continuă, dat fiind că de multe ori acestea au fost administrate de manageri slab calificați²⁵. De aici se poate deduce încă o dată necesitatea realizării de programe de calificare/perfecționare a forței de muncă implicate în sectorul agricol.

Un pas înainte către flexibilizarea exploatarea terenurilor a fost făcut prin **Legea nr. 16/1994** (Legea arendării). Ea stabilește condițiile pentru arendarea terenurilor aflate în proprietate privată, cele aflate în proprietatea statului neputând fi arendate. Astfel, legea impune o durată minimă a contractului de arendare de 5 ani, cu excepția notabilă vizând terenurile mai mici de 1 hectar, a căror dare în arendă este justificată de lipsa temporară a mijloacelor de producție materiale și financiare. De altfel, o asemenea

excepție se impunea chiar, având în vedere sancțiunile decurgând din necultivarea terenurilor, conform legii funciare. Totuși, având în vedere constrângerile deja existente cu privire la funcționarea pieței pământului, era inutilă introducerea unei condiții cu privire la durata contractului de arendare. De altfel, art. 12 din aceeași lege prevede că „prin acordul părților, contractul de arendare poate să înceteze și înainte de a ajunge la termen“, ceea ce pune sub semnul întrebării sensul limitării menționate anterior.

În cele din urmă totuși, prin **Legea nr. 65/1998** se renunță la această condiție privind contractul de arendare. Noul act normativ mai aduce un element de flexibilitate, permițând și cetățenilor români cu domiciliul în străinătate să devină arendași.

Legea crucială pentru existența și funcționarea pieței funciare vine de-abia în 1998, la 7 ani de la începerea procesului de restituire a terenurilor. Noul cadru legal oferit de **Legea nr. 54/1998** privind circulația juridică a terenurilor este apreciat de specialiști ca fiind satisfăcător pentru funcționarea pieței funciare²⁶. Legea simplifică procedura de cumpărare a terenurilor, față de prevederile legii funciare (de altfel, vechea procedură nici nu putea fi urmată!) și sporește securitatea tranzacțiilor funciare, prin sistemul de înregistrare a acestora. Potrivit legii privind circulația juridică a terenurilor, și cetățenii români cu domiciliul în străinătate pot fi proprietari de pământ în

²⁵ Nemenyi, A. – *Rural Restructuring and the Sustainability of Farming in Romania and Bulgaria*, Institute for Human Sciences, SOCO Project Paper No. 71, Vienna, 2000.

²⁶ Dumitru, M. – *Country Case Studies on Integrating Land Issues into the Broader Development Agenda*, Report commissioned by the World Bank, March 2002.

România. În continuare persoanele juridice străine sunt lipsite de acest drept. O altă modificare adusă legii funciare este mărirea la 200 de hectare în extravilan a suprafeței maxime pe care poate să o dețină o familie.

Eficacitatea Legii nr. 54/1998 este vizibilă prin creșterea numărului de tranzacții cu terenuri.

Cu toate acestea, predomină tranzacțiile cu teren situat în intravilan, existând încă unele limite în ceea ce privește tranzacționarea terenului agricol:

- slaba atractivitate a sectorului agricol, foarte puțin stimulat de politica agricolă națională. Totuși, perspectiva aderării României la

UE în 2007 și implicit aplicarea PAC este probabil să dinamizeze piața funciară din România;

- costul ridicat al tranzacțiilor, cu atât mai vizibil cu cât proprietatea este puternic fragmentată. Potrivit unor studii²⁷, costurile aferente vânzării-cumpărării de teren (costuri notariale, de înregistrare a terenurilor, cu timbrul judiciar) se ridică la 7–10% din valoarea tranzacției;
- costul de oportunitate ridicat; fermierii preferă să arendeze terenul, în loc să îl vândă, în condițiile în care plata anuală (arenda) este situată între 12 și 40% din producția brută.

Măsuri care influențează structura exploatațiilor agricole

Simpla creare a premiselor funcționării pieței funciare nu poate fi decât o condiție necesară, nu și suficientă, pentru concentrarea proprietății agricole. Dacă în privința categoriilor de măsuri descrise mai sus s-a putut constata cel mult o evoluție inconstantă – perioadele de acțiune alternând cu cele de pasivitate și conducând la tergiversarea procesului - dublată de reveniri pentru efectuarea de modificări și de dificultăți de implementare, măsurile vizând structura exploatațiilor agricole au vădit și mai mult lipsa unei politici coerente. S-au putut observa aici alternând, sau chiar coincizând, măsuri care vizau obiective diametral opuse. S-a urmărit pe rând sau

simultan stimularea marilor, respectiv a micilor exploatații, fără a exista – până în 2001 – o delimitare generală a acestora.

Cadrul general al concentrării proprietății agricole ar fi trebuit să fie dat de **Ordonanța de urgență nr. 108/2001**, aprobată și modificată de **Legea nr. 166/2002**. Potrivit acesteia, acordarea unei serii întregi de facilități sau măsuri de sprijin ar fi trebuit să fie condiționată de atingerea de către exploatațiile agricole a unor dimensiuni minime, pe baza cărora să se facă distincția dintre fermele comerciale și cele familiale. Dimensiunile minime – diferențiate în funcție de tipul activității agricole – nu trebuie atinse neapărat de

²⁷ Dumitru, M. – *Country Case Studies on Integrating Land Issues into the Broader Development Agenda*, Report commissioned by the World Bank, March 2002.

către un singur proprietar, exploatațiile agricole putând fi formate „din terenuri, animale și mijloace necesare procesului de producție agricolă aparținând mai multor proprietari,.. Scopul evident al acestui act normativ trebuia să fie stimularea formării unor exploatații viabile economic, fie prin vânzare-cumpărare de teren, fie prin asociere. Chiar dacă principial corectă, formularea concretă a acestei legi s-a dovedit mai puțin fericită, părănd desprinsă de realitatea agricolă din România. Dimensiunile minime prevăzute prin Ordonanță sunt mult prea mari având în vedere dimensiunea concretă a fermelor românești. De pildă, pentru atingerea unui minim de 110 hectare pentru producția vegetală dn zona de câmpie, ar fi nevoie de aproximativ 50 de asociați având dimensiunea medie! Mai mult, aceste dimensiuni minime sunt prea mari și prin raportare la dimensiunile exploatațiilor agricole din UE. Și, făcând corelația și cu prevederile Legii privind circulația juridică a terenurilor, se poate constata că, de fapt, dimensiunea minimă nu este foarte departe de dimensiunea maximă (200 hectare) și depășește dimensiunea maximă permisă inițial prin Legea funciară! Interesant este de remarcat în acest context că dacă pentru fermele din sectorul vegetal există limite maxime, nu același lucru se întâmplă în mod direct și pentru cele din sectorul zootehnic.

Revenind la corectitudinea principială a actului normativ, acesta prevede ca numai pentru exploatațiile comerciale să se acorde facilități financiare și subvenții pe produs. La

rândul lor, exploatațiile familiale, potrivit ordonanței, vor fi stimulate să se orienteze către agricultura ecologică și vor beneficia de acces facil la servicii de consultanță agricolă. Cu toate acestea, **Hotărârea nr. 734/2002** revine asupra poziției inițiale față de fermele familiale, prevăzând ca producătorii agricoli care dețin sau administrează exploatații familiale să poată fi stimulați financiar prin acordarea de facilități și subvenții pe produs, pentru obținerea producției marfă și pentru aplicarea agriculturii ecologice. Se anulează astfel practic mecanismul de stimulare a concentrării proprietății agricole, diferențierea fermelor în funcție de dimensiunea lor căpătând o valoare mai degrabă decorativă. Este adevărat că, în condițiile stabilirii unor dimensiuni minime nerealist de mari, implementarea ordonanței ar fi fost o problemă. Însă, dacă trebuia modificat ceva, acest lucru era pragul și nu neapărat tipul de sprijin pentru care se califica fiecare categorie de exploatații agricole.

Același spirit ezitant și contradictoriu caracterizează toate măsurile cu efecte asupra structurii exploatațiilor agricole, adoptate atât înainte, cât și după Ordonanța nr. 108/2001.

Măsurile privind circulația juridică a terenurilor ar fi trebuit să favorizeze concentrarea proprietății agricole, unele acte normative conținând chiar prevederi în această direcție. De exemplu, **Legea nr. 16/1994** a făcut excepții în sensul facilitării încheierii contractelor de arendare pentru terenurile mai mici de 1 hectar. Cu toate acestea, intervalul mare de timp în care

au fost luate măsurile privind constituirea pieței funciare, ca și unele dificultăți de implementare, au făcut ca măsurile din această categorie să constituie mult timp mai degrabă o piedică decât un element favorizant al concentrării proprietății agricole.

Măsurile de sprijin intern pentru fermieri au oscilat în permanență între stimularea fermierilor mari și stimularea fermierilor mici. Până la jumătatea anilor `90 subvențiile acordate agricultorilor, orientate către cumpărarea de input-uri agricole, s-au caracterizat prin discriminarea între fermele private (mai mici) și cele de stat (mai mari), în sensul că acestea din urmă s-au bucurat de o serie de facilități suplimentare în raport cu primele (taxe mai mici, credite guvernamentale subvenționate etc.). În intervalul 1997-2000 au fost eliminate sau reduse drastic o serie de subvenții directe și s-a renunțat la acordarea de prime pentru producătorii de carne de porc, de carne de pasăre și de lapte²⁸. În locul acestor stimulente a fost introdus un sistem de vouchere pentru input-urile agricole, prin care s-a urmărit redirecționarea transferurilor bugetare dinspre fermele de stat către micii producători privați. **Ordonanța nr. 108/2001** a însemnat o nouă reorientare a sprijinului către fermele comerciale, viabile economic, în vreme ce sfârșitul anului 2002 marchează o nouă revenire către micii fermieri. **Ordonanța de urgență nr. 158/2002** prevede acordarea gratuită a unei cantități standard de îngrășăminte

chimice pentru producătorii agricoli având teren arabil în extravilan cu suprafețe sub 2,5 hectare. Se poate lesne remarca totala contradicție dintre această măsură și ceea ce își propusese inițial Ordonanța nr. 108/2001: orientarea micilor fermieri către agricultura ecologică!

În același sens acționează și **Ordonanța de urgență nr. 72/2003**. Potrivit acesteia, proprietarii persoane fizice de teren având suprafețe sub 5 hectare pot primi un ajutor de 2 milioane lei/hectar.

Prin politica de *acordare și subvenționare a creditelor* s-a urmărit, într-o anumită măsură, stimularea concentrării exploatațiilor. De exemplu, **Legea nr. 83/1993** privind sprijinul acordat de stat producătorilor agricoli a prevăzut acordarea de stat a unor credite destinate extinderii exploatațiilor agricole. Beneficiarii au fost producătorii agricoli persoane fizice având în proprietate suprafețe mai mici de 20 hectare. În același spirit, **Hotărârea nr. 598/1996** privind sprijinirea producătorilor agricoli în organizarea de exploatații zootehnice, stabilește condițiile în care producătorii din sectorul zootehnic pot obține credite pe termen mijlociu sau lung, cu dobânzi subvenționate, pentru dotarea exploatațiilor existente sau pentru realizarea altora noi. Pot beneficia de acest sprijin numai acei producători care au sau își constituie ferme de dimensiuni mai mari decât niște praguri prevăzute în anexa Hotărârii.

²⁸ Primele pentru producătorii de lapte au fost reintroduse în 2000, dar la un nivel mult mai mic decât în 1996.

Chiar dacă fără să declare, noua **Lege nr. 150/2003** (Legea creditului agricol pentru producție) este orientată tot către producătorii agricoli viabili economic. Potrivit legii, împrumuturile sunt acordate de băncile comerciale, potrivit regulilor de creditare ale acestora. Fermele de subzistență sunt practic excluse de la beneficiile prevăzute în acest act normativ. Intervenția statului se manifestă prin posibilitatea garantării creditului de către Fondul de Garantare a Creditului Rural și prin acordarea unei alocații bugetare de până la 30% din volumul creditului, dacă beneficiarii împrumutului rambursează creditele și dobânzile la scadență.

Consolidarea terenurilor

Exploatațiile agricole din România nu se confruntă numai cu problema dimensiunii reduse până la limitele subzistenței, ci și cu dispersarea terenului aparținând aceluiași proprietar. Soluția o constituie încurajarea procesului de consolidare a exploatațiilor, care ar trebui desfășurat de preferință înainte sau în timpul concentrării proprietății agricole. O tentativă de adoptare a măsurilor de consolidare a terenurilor s-a făcut remarcată încă de la adoptarea **Legii nr. 18/1991**. Art. 48 al legii funciare prevedea ca orice vânzare a terenurilor să se facă prin respectarea dreptului de preemțiune. Acest drept revenea coproprietarilor (dacă era cazul) și apoi

Nu în același sens acționează însă și *măsurile de natură fiscală*. **Ordonanța nr. 8/2001** pentru modificarea Legii nr. 34/1994 privind impozitul pe venitul agricol stabilește ca impozitul pe venitul agricol să fie înlocuit de impozitul pe terenul agricol, iar persoanele fizice să plătească impozit numai pentru terenurile agricole depășind 10 hectare. Este adevărat că este greu, dacă nu imposibil, ca o fermă de subzistență să suporte și plata unui impozit, dar pe de altă parte reducerea numărului de exploatații neviabile economic este o necesitate – o prioritate chiar! – și adoptarea unei măsuri cu efecte contrare este contraindicată.

proprietarilor vecini și trebuia să se exercite prin Agenția pentru Dezvoltare și Amenajare Rurală. Titularii dreptului de preemțiune trebuiau să se pronunțe în termen de 30 de zile de la data primirii comunicării. În caz contrar, dreptul revenea statului prin intermediul Agenției. Dacă vânzătorul nu respecta aceste condiții, actul de vânzare era lovit de nulitate.

Deși s-a stabilit fundamentul legal pentru încurajarea consolidării exploatațiilor agricole, nu s-a putut ajunge la atingerea acestui deziderat. Agenția pentru Dezvoltare și Amenajare Rurală nu a fost înființată niciodată – deci nu a existat baza necesară implementării prevederilor legii

funciare. O altă remarcă în legătură cu politica de consolidare a terenurilor ar fi că măsurile stimulative vizau numai tranzacțiile funciare, în condițiile în care singura cale de eficientizare a exploatării resurselor agricole era asocierea.

Legea nr. 16/1994 (legea arendării) nu aduce nici o îmbunătățire privind consolidarea terenurilor față de legea funciară. Singurul element de noutate îl reprezintă includerea arendașului persoană fizică în rândul beneficiarilor dreptului de preemțiune în cazul înstrăinării prin vânzare a terenurilor agricole din extravilan arendate.

Măsurile stimulând consolidarea pământului devin funcționale de-abia după intrarea în vigoare a **Legii nr. 54/1998**, când procedura de vânzare a terenurilor din extravilan este simplificată, renunțându-se la acordarea dreptului de preemțiune statului. Pur și simplu, potrivit noii legi, publicitatea vânzării terenului presupune afișarea

ofertei de vânzare la sediul primăriei, iar titularii dreptului de preemțiune (coproprietari, vecini, arendași) trebuie să își exprime opțiunea în scris în termen de 45 de zile de la data afișării ofertei de vânzare.

O ultimă prevedere legislativă – direct corelată cu stimularea consolidării terenurilor – este înscrisă în **Ordonanța de urgență nr. 108/2001**, modificată prin **Legea nr. 166/2002**. Consolidarea terenurilor, în cazul exploatațiilor agricole comerciale din sectorul vegetal²⁹, devine o condiție pentru ca acestea să se poată bucura de sprijinul prevăzut în cele două acte normative (respectiv diverse facilități și subvenții pe produs). Din nou, deși principial corectă, măsura își pierde eficacitatea din momentul în care și exploatațiile agricole familiale devin eligibile pentru sprijin la fel ca și cele comerciale.

Abordarea legislativă a structurii populației agricole

Deși problema dimensiunii și structurii populației agricole din România a fost cel puțin la fel de gravă ca și aceea a dimensiunii și structurii exploatațiilor agricole, măsurile destinate corectării ei au ocupat un loc mult mai puțin important în preocupările decidenților. Până spre sfârșitul anilor '90, acțiunea în plan social la nivelul sectorului agricol s-a

limitat la reglementarea aspectelor privind pensionarea și fiscalitatea. Astfel, prin acte normative succesive, s-a produs creșterea nivelului pensiilor fermierilor, iar prin **Legea nr. 80/1992** a fost stabilită vârsta ieșirii la pensie pentru populația agricolă: 62 de ani pentru bărbați și 57 de ani pentru femei. Datele statistice³⁰ relevă o pondere importantă în populația agricolă a

²⁹ Exploatațiile agricole de acest tip trebuie să fie constituite din maxim 4 trupuri.

³⁰ A se vedea Tabelul nr. 5.

persoanelor care au depășit deja vârsta pensionării, una dintre explicațiile directe ale acestei stări de fapt fiind și nivelul extrem de redus al pensiilor agricole, în ciuda numeroaselor indexări. În ceea ce privește fiscalitatea, **Legea nr. 34/1994** privind impozitul pe venitul agricol prevede o reducere cu 50% a impozitului pe venitul agricol pentru persoanele fizice de peste 65 de ani care își lucrează singure pământul. Trei ani mai târziu însă, obligația de plată a impozitului agricol a fost suspendată până la 1 ianuarie 2000.

În orice caz, cu greu s-ar putea afirma că măsurile menționate anterior au avut ca obiectiv corectarea problemelor existente. Mai degrabă, ele au acționat în sensul reducerii într-o anumită măsură a dificultăților cu care se confruntau agricultorii cei mai dezavantajați. S-ar putea spune că măsurile încurajau, mai degrabă decât descurajau, rămânerea unora dintre fermieri în sectorul agricol, în dauna exploatării eficiente a resurselor agricole.

De-abia după 1998 încep să fie atacate cu adevărat unele dintre problemele structurale ale populației agricole din România. Pentru contracararea efectelor negative decurgând din slaba calificare a fermierilor, prin **Ordonanța nr. 61/1998** sunt inițiate acțiuni de consultanță și formare profesională, constând în cursuri și publicații gratuite furnizate de Ministerul Agriculturii. În acest sens este constituită Agenția Națională de Consultanță Agricolă, care are ca obiect de activitate „sprijinirea

procesului de reformă în agricultură prin activități de popularizare și asistență tehnică de specialitate, consultanță managerială, perfecționare profesională, asistență tehnică pentru aplicarea rezultatelor cercetării și asigurarea fluxului informațional necesar producătorilor agricoli din sectorul privat și specialiștilor din agricultură, în vederea organizării și funcționării unor exploatații moderne, eficiente și competitive“.

Problema structurii pe categorii de vârstă a populației agricole este abordată și ea, e adevărat că numai parțial, prin **Legea nr. 646/2002** privind sprijinul acordat de stat tinerilor din mediul rural. Limita de vârstă pentru obținerea facilităților este de 40 de ani, iar facilitățile constau în „atribuirea în proprietate, cu titlu gratuit, a unor terenuri de până la 1000 mp pentru construirea de locuințe și anexe gospodărești“ și „atribuirea în folosință a unor terenuri agricole de până la 10 ha“. Este greu de apreciat în ce măsură aceste facilități vor atrage un număr important de tineri în sectorul agricol. În orice caz, problema cea mai dificilă, și anume ponderea mare a persoanelor vârstnice în agricultură, nu a făcut încă obiectul nici unei măsuri.

Singurele referiri privind această chestiune se regăsesc în Strategia Agricolă și Rurală pentru Aderarea la Uniunea Europeană elaborat de Ministerul Agriculturii. Direcțiile de acțiune preconizate sunt în spiritul intervenției comunitare corespondente.

3.2. Abordarea problemelor structurale din sectorul agricol comunitar

Politica structurală (mai precis aspectele structurale ale PAC) prezintă, mai mult decât orice altă componentă a intervenționismului agricol, puncte comune cu o serie de alte politici sectoriale: politica regională (în primul rând), dar și alte politici precum politica în domeniul mediului ambiant, politica de protecție a consumatorilor, politica socială etc.

Politica structurală a devenit o preocupare importantă la nivelul CEE de la sfârșitul anilor '60, când a fost lansat Planul Mansholt. La început, această politică punea accent pe creșterea productivității exploatațiilor agricole, fiind orientată preponderent către acordarea de ajutoare pentru investiții. Criza de la sfârșitul anilor '70 a însemnat sfârșitul acestei tendințe, supraproducția începând să mute centrul de greutate al intervențiilor structurale în agricultură către aspecte aflate la confluența cu politica regională și cea socială, îndeosebi. Chiar dacă inițial, dintre cei doi piloni ai PAC, cel de-al doilea a fost mai puțin important atât sub aspectul finanțării, cât și sub aspectul implicării organelor comunitare în procesul de creare și implementare, se poate remarca în prezent o schimbare a acestei abordări.

În 1962 diferența dintre atenția acordată primului pilon și cea acordată celui de-al doilea era evidentă. Astfel, dacă în cazul politicii piețelor organele comunitare interveneau direct, iar rolul statelor naționale era redus aproape la

zero, în ceea ce privește politica structurilor statele membre aveau rolul preponderent. CEE trebuia să coordoneze politicile naționale privitoare la aspectele structurale ale agriculturii și, de asemenea, trebuia să acorde un anumit sprijin financiar. Proiectele pe care țările comunitare le puteau prezenta pentru a beneficia de finanțare de la bugetul agricol comun trebuiau subordonate obiectivelor de mărire a rentabilității exploatațiilor agricole (prin ameliorarea și adaptarea condițiilor de producție și prin adaptarea și orientarea producției agricole sub aspect calitativ și al influenței cererii), dar și aspectelor de marketing (prin adaptarea și ameliorarea comercializării produselor fermierilor și prin crearea de debușee). Totuși, în această etapă, nu au fost elaborate programele prin care să fie direcționate resursele alocate acestor obiective.

Tentativa de reformă aparținându-i lui Sicco Mansholt în 1968 a trasat direcțiile viitoarei orientări a politicii structurilor. Totuși, până la punerea în aplicare a acestora aveau să mai treacă mulți ani. În esență, Planul Mansholt avea în vedere reducerea numărului de agricultori și creșterea suprafețelor exploatațiilor. Măsurile propuse de fostul comisar al agriculturii se bazau pe principiul motivației pozitive, mai precis pe oferirea de stimulente agricultorilor europeni care acceptau să cedeze o parte din suprafețele deținute, dar și fermierilor în vârstă care acceptau

să se retragă din această activitate. Totodată, pachetul de măsuri viza și dimensiunea socio-profesională, incluzând propuneri de calificare a tinerilor agricultori. După cum se va vedea, o parte dintre aceste direcții au început, timid, să fie urmate începând cu anii '70, deși planul comisarului olandez nu a fost acceptat. Totuși, era nevoie de Reforma lui MacSharry pentru ca noua orientare să câștige forță.

Principalele măsuri inițiale s-au îndreptat către axa **creșterii rentabilității pe termen lung a fermelor** și către axa **optimizării mărimii exploatațiilor**. Prin Directiva 72/159 („Modernizare“) a fost promovat obiectivul modernizării exploatațiilor agricole. Acestea se puteau califica, în condiții determinate, pentru a beneficia de sprijin, astfel încât să se producă o ameliorare a structurii lor, dar și o ameliorare a condițiilor de muncă și de producție. Condiția principală a acordării ajutorului era ca fermierii să stabilească un „plan de dezvoltare“ a exploatațiilor, în urma aplicării căruia ei să poată obține venituri comparabile cu cele obținute de angajații în activitățile non-agricole din regiune. Sprijinul acordat, FEOGA suportând numai 25% din cheltuielile eligibile, consta în:

- punerea la dispoziția beneficiarilor a terenurilor cedate ca urmare a Directivei 72/160;
- oferirea unor garanții pentru împrumuturile contractate de fermieri și pentru dobânda aferentă lor;

- reducerea la dobânda pentru creditele având o destinație determinată, conformă cu obiectivele trasate de autoritățile comunitare.

Prima modificare notabilă adusă acestei prevederi comunitare a venit în anul 1991, prin Regulamentul 2328/91, care a constituit mai mult un cadru în care au fost inserate ulterior o serie de măsuri adoptate prin Reforma MacSharry. În ceea ce privește măsurile vizând mărimea exploatațiilor agricole, acestea s-au bazat în continuare pe sprijinul acordat investițiilor în agricultură. Planul de dezvoltare a fost înlocuit cu un „plan de ameliorare materială“, care nu mai trebuie să aibă în vedere și creșterea suprafeței cultivate, ci numai supraviețuirea exploatației. Acordarea sprijinului pentru fermierii care elaborează astfel de planuri devine condiționată de încadrarea veniturilor acestora între niște limite predefinite, atât la începutul investiției, cât și la finalizarea acesteia. În linii generale, forma sprijinului acordat nu se modifică, cu excepția posibilității de acordare a subvențiilor către producători.

În prezent investițiile în exploatarea agricolă sunt guvernate de Reglementarea 1257/1999. Scopul investițiilor, pentru ca fermierii să se califice pentru sprijin, trebuie să fie îmbunătățirea veniturilor agricole și a condițiilor de viață, de muncă și de producție. Finanțarea comunitară nu poate acoperi mai mult de 40% din cheltuielile eligibile (50% în cazul

zonelor defavorizate), plafonul fiind mărit la 45% și respectiv 55% dacă investițiile sunt efectuate de fermieri tineri (sub 40 de ani).

Directiva „Modernizare“ a fost însoțită de Directiva 72/160 („Cedare“), care viza optimizarea mărimii exploatațiilor. Iar acest lucru se întâmpla în ciuda eșecului reformei propuse de Mansholt, supuse unei serii de presiuni din partea grupurilor de fermieri. Obiectivul Directivei „Cedare“ era încurajarea, prin indemnizații și prime, a retragerii unor fermieri din activitatea agricolă și folosirea suprafețelor „cedate“ pentru ameliorarea structurilor. Suprafața cedată putea să fie „atașată“ unei alte exploatații agricole (conducând la creșterea dimensiunii acesteia și la rentabilizarea ei) sau putea să fie destinată utilizării alternative (împădurire, recreere, sănătate publică etc.).

Deși problema găsirii unor **utilizări alternative** pentru suprafețele agricole nu a fost abordată decât marginal până la Reforma MacSharry, se pot totuși identifica unele măsuri în acest sens și înainte de anul 1992. În orice caz, problema utilizării alternative a terenurilor agricole a fost în permanență legată de aspectele de mediu. Intersectarea politicii europene de mediu (devenită „comună“ de-abia în urma Actului Unic European) cu PAC a condus la apariția a două categorii de măsuri:

- preponderent ambientale;
- preponderent agricole.

Măsurile din prima categorie au prea puțină legătură cu problema utilizării

alternative a terenurilor agricole. Spre exemplu, o directivă importantă din categoria măsurilor preponderent ambientale a fost Directiva din 12 decembrie 1991 („Nitrați“), al cărei scop era limitarea poluării apei cu nitrați în diferite tipuri de ape (dulci de suprafață, dulci subterane etc.). Statele membre trebuiau să ia măsurile cuvenite pentru atingerea acestor obiective, măsuri care urmau să aibă efect implicit asupra activității agricole (ca sursă importantă de poluare cu nitrați).

Măsurile din cea de-a doua categorie sunt mai importante din perspectiva modului de utilizare a terenurilor agricole. Principalele direcții către care s-au îndreptat acțiunile comunitare în acest context sunt:

- înghețarea terenurilor și extensificarea exploatării agricole (debutând în 1987, respectiv 1988);
- măsuri orientate către zonele montane și regiunile defavorizate (în care susținerea activității agricole și rurale are și o importantă componentă ecologică);
- măsuri legate de fondul forestier comunitar (conexe cu activitatea agricolă). Este interesant de precizat că produsele forestiere nu figurează pe lista produselor care intră sub incidența PAC, ceea ce a însemnat, până la adoptarea unei reglementări specifice în 1989, lipsa unei baze juridice pentru acțiune la nivel comunitar în acest domeniu. În prezent, activitatea de exploatare agricolă poate fi pusă într-o relație de complementaritate

cu activitatea forestieră. Încurajarea împăduririlor presupune de fapt găsirea unei utilizări alternative pentru o serie de suprafețe agricole.

În prezent, măsurile preponderent agricole sunt legiferate de Reglementarea 1257/1999, care prevede acordarea unui sprijin fermierilor care, pe o durată de minim 5 ani, recurg la metode de producție destinate protejării mediului și menținerii peisajelor rurale (metode de planificare ecologică în practicile agricole, extensificare, menținerea mediului supus activității agricole etc.). Sprijinul acordat acestor fermieri este determinat în funcție de venitul prognozat al acestora și de costurile suplimentare pe care trebuie să le suporte ei în adoptarea măsurilor de această factură. Totodată, acest sprijin trebuie să fie suficient de ridicat pentru a se constitui într-un stimulent pentru promovarea dimensiunii ecologice în agricultură.

Mult mai bine reprezentate decât măsurile privind identificarea soluțiilor alternative de utilizare a terenurilor agricole în contextul măsurilor de politică structurală sunt cele care vizează **aspectele sociale conexe activității agricole**. Directivele „Modernizare“ și „Cedare“ au fost însoțite și de un set de măsuri, cuprinse în Directiva 72/161, care aveau drept țintă populația agricolă. Astfel, cea de-a treia directivă din pachetul de măsuri adoptate în 1972 urmărea:

– informarea socio-economică a fermierilor cu privire la conținutul

directivelor „Modernizare“ și „Cedare“;

- formarea profesională a persoanelor angajate în agricultură (formare generală, dar și tehnică și economică);
- reconversia profesională, care presupunea urmarea unor cursuri specifice, pe durata cărora participanții beneficiau de sprijin financiar din partea autorităților, iar la finalul cărora se puteau angaja sau puteau primi ajutor social.

La începutul anilor '90, anticipând măsurile din pachetul de reformă al lui MacSharry, Regulamentul 2328/91 a deschis drumul atragerii tinerilor (persoane având mai puțin de 40 de ani) în activitatea agricolă. Stimulentul financiar prin care ei trebuiau atrași în sectorul agrar consta într-o primă unică de 10.000 ECU pe care o puteau dobândi în momentul în care deveneau fermieri. De asemenea ei puteau beneficia și de o reducere a dobânzilor pentru creditele contractate și, în general, de ajutoare pentru realizarea investițiilor mai mari decât restul agricultorilor.

După Reforma MacSharry aspectele sociale ale sectorului agricol au căpătat o pondere sporită. Direcțiile în care acționează autoritățile comunitare sunt:

- încurajarea pensionării timpurii (*early retirement*); obiectivul este susținut prin acordarea unui ajutor financiar (de 15.000 EUR/an, dar în valoare globală de maxim 150.000 EUR) fermierilor cu vârste cuprinse între 55 și vârsta legală de

- pensionare, care se arată dispuși să renunțe la activitatea agricolă. Ei trebuie însă, pentru a fi eligibili, să fi activat fără întrerupere cel puțin 10 ani în agricultură;
- încurajarea intrării tinerilor în agricultură; măsura vizează conducătorii exploatațiilor agricole cu vârste mai mici de 40 de ani cărora li se acordă un singur sprijin financiar (o primă unică de 25.000 EUR) sau o subvenționare a dobânzilor la creditele bancare, cu condiția ca fermele lor să îndeplinească anumite cerințe referitoare la protecția mediului și la normele sanitare și fito-sanitare;
 - pregătirea vocațională (*vocational training*); măsura are ca obiectiv îmbunătățirea competențelor și abilităților persoanelor care sunt

implicate în activitatea agricolă și forestieră.

În general, aspectele sociale conexe PAC relevă o tendință de încurajare a reducerii populației agricole, dublată de o tendință de stimulare a restructurării acesteia în funcție de criteriul vârstei.

Perspectiva extinderii UE către est, a deschis o nouă serie de probleme care vor trebui abordate: problemele structurale ale statelor candidate vor deveni în curând probleme concrete ale statelor comunitare. În acest context, a devenit acută cu deosebire rezolvarea problemei exploatațiilor agricole, nepunându-se problema adoptării unor măsuri speciale pentru populația agricolă. Punctul central al orientării acțiunii UE este dat de eliminarea/rentabilizarea fermelor de semi-subsistență³¹.

³¹ Pentru o analiză a efectelor acestei noi abordări a UE asupra României, a se vedea subcapitolul 4.3.

4. Este PAC un leac pentru problemele cronice ale agriculturii românești?

Sondajele de opinie realizate de Comisia Europeană³² arată că, dintre toate statele candidate, România este cea mai optimistă cu privire la efectele PAC asupra sectorului agricol național. 72% dintre repondenți cred că PAC va avea efecte benefice asupra fermierilor români.

Precedentele sunt favorabile: agricultura Spaniei, Greciei și Portugaliei, spre exemplu, cunoscând un veritabil impuls după intrarea acestor state în UE. Situația este totuși diferită de această dată. Pe lângă faptul că actualul val de aderare este complet diferit de cele anterioare prin numărul mare de nou-intrați și prin nivelul mult mai scăzut de dezvoltare a acestora în raport cu media comunitară, este diferit și reperul în materie de agricultură. PAC a fost modificată frenetic în ultimul deceniu (în 1992, 1999 și 2003), spre deosebire de întreaga ei existență anterioară (în 1979, 1984, 1988). Și, din nou spre deosebire față de anii premergători Reformei MacSharry, când se vorbea de pseudo-reforme, schimbările recente au indicat opțiunea către o direcție complet diferită a agriculturii comunitare. Mai mult decât oricând, PAC este acum o „țintă mobilă” (*moving target*). Pornind de la premisa că, măcar până la data aderării României

la UE, nu se vor mai produce modificări fundamentale, după actuala reformă (deși există presiunea cadrului multilateral de negocieri – Runda Doha), se pune problema: în ce măsură această formă a PAC este convergentă cu interesele României? După cum s-a arătat, sectorul agricol național se confruntă cu o serie de probleme cronice și, s-ar putea spune, specifice (majoritatea nu sunt împărțite decât într-o măsură limitată de cei 10 noi membri ai UE și se regăsesc prea puțin sau deloc la cei 15). Agricultura românească se caracterizează printr-o fragmentare excesivă a proprietății agricole, printr-o populație agricolă mult prea numeroasă și îmbătrânită, printr-o eficiență scăzută a exploatarii terenurilor, printr-un sistem slab de control al calității produselor, toate acestea încununate de o politică națională ezitantă și deseori deficitară.

Din păcate, unele dintre aspectele enunțate fie nu sunt, fie sunt inadecvat abordate – din perspectiva României – de către PAC. Sau, chiar dacă unele dintre măsurile specifice PAC corespund nevoilor de dezvoltare ale sectorului agricol național, există riscuri serioase ca implementarea măsurilor să se lovească de o serie de constrângeri.

³² European Commission, Directorate-General for Agriculture – *Candidate Countries Eurobarometer. Public opinion in the Countries Applying for European Union Membership*, Brussels, January 2003.

4.1. Cum influențează „diferențierea“ sprijinului (*modulation*) consolidarea terenurilor din România?

În privința consolidării proprietății agricole, UE nu are competențe directe. Această sarcină le revine statelor membre, care pot acționa prin mijloace care nu sunt acoperite de PAC. Totuși, măsurile din cadrul politicii agricole europene pot influența indirect orientarea fermierilor către o anumită dimensiune a exploatațiilor. Spre exemplu, până la Reforma MacSharry (1992), corelația directă dintre volumul sprijinului acordat și cantitatea produsă a stimulat fermierii comunitari în sensul obținerii unui nivel cât mai mare al productivității. Fermierii mari dețineau evident un avantaj sporit față de fermierii mici. Se ajunsese ca situația distribuției fondurilor europene să fie reflectată de niște cifre foarte vehiculate în literatura de specialitate: 80% din fondurile destinate sprijinirii agricultorilor erau absorbite de 20% dintre fermieri – evident, fermieri mari. Această distribuție a fondurilor comunitare a fost foarte mult criticată ca

fiind inechitabilă și, în cele din urmă, s-a produs o modificare în cadrul PAC, în sensul acordării unui sprijin mai mare fermierilor de mai mici dimensiuni. Noul principiu, afirmat cu ocazia recente reforme a PAC³³, se numește „diferențiere“ (*modulation*). Potrivit lui, fermierilor mari urmează să li se diminueze transferurile directe cuvenite, situație care nu este întâlnită și în cazul fermierilor mici. Diferențierea are ca scop declarat tocmai corectarea acelor inechități care au fost evidențiate de criticii PAC. Pentru aplicarea principiului, fermierii sunt împărțiți în „mari“ și „mici“ în funcție de volumul plăților directe de care beneficiază anual. Astfel, agricultorii care obțin transferuri directe sub 5000 euro sunt considerați „mici“, în vreme ce aceia care primesc fonduri peste această limită sunt considerați „mari“. Mărimea reducerii transferurilor directe către fermierii mari este redată în tabelul de mai jos:

Tabel nr. 8: Diferențierea transferurilor directe pentru fermierii comunitari, conform noii reforme a PAC

An bugetar	2005	2006	2007	2008-2013
Ferme care primesc până la 5000 euro pe an	0%	0%	0%	0%
Ferme care primesc peste 5000 euro pe an	3%	4%	5%	5%

Sursa: European Commission, Directorate-General for Agriculture - *CAP Reform Summary*, Brussels, July 2003.

³³ European Commission, Directorate-General for Agriculture – *CAP Reform – A Comparison of Current Situation, MTR Communication (July 2002), Legal Proposals (January 2003) and Council Compromise (June 2003)*, Brussels, July 2003 (http://www.europa.eu.int/comm/agriculture/mtr/avap_en.pdf)

European Commission, Directorate-General for Agriculture – *CAP Reform Summary*, Brussels, July 2003 (http://www.europa.eu.int/comm/agriculture/mtr/sum_en.pdf)

Așadar, o fermă care fără diferențiere ar fi primit 5000 euro, după aplicarea principiului va primi cu numai 250 euro mai puțin – o diferență prea mică pentru a conferi un avantaj semnificativ în distribuția fondurilor micilor fermieri. În plus, diferențierea nu va fi aplicată pentru fermele aflate în zone greu accesibile și, o excepție importantă, nu va fi aplicată nici la nivelul noilor intrați în UE până când plățile directe de aici nu vor ajunge la același nivel cu cele din spațiul comunitar. Prin urmare, se poate spune că s-a modificat realmente ceva în cadrul PAC sub aspectul echității transferului de fonduri? Practic, nu. Introducerea „diferențierii“ a rămas doar un principiu, fiind puțin probabil ca aplicarea lui să producă schimbări semnificative în modul de alocare a banilor în funcție de dimensiunea fermelor. Se poate crede că – păstrându-se aceleași coordonate până la aderarea României la PAC – utilizarea principiului nu va stimula modificarea dimensiunii exploatațiilor pe plan

național. Și totuși, introducerea „diferențierii“ nu poate fi, nici în forma sa actuală, izolată complet de aspectele structurale. Trebuie avut în vedere faptul că suma de bani corespunzătoare reducerii fondurilor acordate fermierilor mari va fi destinată dezvoltării rurale. Iar din „economiiile“ pe care le realizează în urma diferențierii, fiecărui stat i se va „returna“ cel puțin o pondere de 80%. Din acest punct de vedere, principiul avantajează țările cu o pondere sporită a fermierilor mari.

Se poate concluziona că „diferențierea“ doar avantajează statele cu o structură agricolă mai eficientă, dar nu și conduce la eficientizarea structurilor. Adoptarea măsurilor de stimulare a concentrării și consolidării exploatațiilor agricole îi revine în continuare guvernului național – având acum un instrumentar mai sărac (el nemaiputând, de pildă, decide orientarea subvențiilor către fermele medii și mari pentru a încuraja procesul de restructurare).

4.2. Proprietarii de terenuri agricole necultivate: amendați sau stimulați?

Un aspect negativ important cu care se confruntă agricultura românească îl constituie necultivarea terenurilor dobândite de fermieri în urma procesului de restituire. Motivele acestei opțiuni a agricultorilor sunt, foarte probabil, complexe. La bază se află slaba atractivitate a producției agricole, generată de slabele

performanțe financiare care se pot obține ca urmare a cultivării pământului. Prețurile de desfacere prea mici în raport cu costurile, în lipsa unui sistem adecvat de subvenționare, conduc la profituri nesemnificative sau la pierderi în activitatea agricolă. Acestui motiv, chiar dacă suficient pentru a explica opțiunea de necultivare

a terenurilor agricole, i se mai pot adăuga și altele: dificultăți tehnice de exploatare a suprafețelor agricole (lipsa echipamentelor adecvate, infrastructura deficitară), lipsa cunoștințelor necesare, lipsa interesului etc. Sigur, dificultățile enunțate anterior se acutizează în cazul fermelor de mici dimensiuni, iar agricultura națională este dominată de acest tip de exploatații. Și, pentru ca datele problemei să devină și mai complexe, fermierii români sunt încă destul de reticenți față de constituirea de asociații.

Pentru a fi soluționată problema necultivării terenurilor agricole, autoritățile au recurs la măsuri punitive. Astfel, prin articolul 75 din Legea fondului funciar (nr. 18/1991), proprietarii de pământ care nu își cultivă terenurile pot fi amendați, după ce au primit o somație scrisă din partea primăriilor. Dacă multă vreme cuantumul amenzii (50.000 – 100.000 lei/ha) nu a constituit un imbold real

pentru ca fermierii să accepte să cultive pământul, situația s-a schimbat din 2002, amenda fiind majorată la 10.000.000 – 20.000.000 lei/ha, în funcție de tipul de teren agricol necultivat (arabil, viticol, pomicol).

Or, devine evident că o astfel de măsură se află într-o contradicție totală cu politica UE. Prin PAC se urmărește tocmai stimularea agricultorilor comunitari în sensul reducerii suprafeței cultivate, din dorința ca astfel să fie redusă și producția agricolă. De unde apare contradicția dintre politica din România și cea din UE? Se poate afirma că ea rezultă tocmai din situațiile diametral opuse în care se găsesc sectoarele agricole ale celor două entități: agricultura românească înregistrează indici subunitari ai autosuficienței pentru o serie de produse, în vreme ce agricultura comunitară este renumită prin crizele sale de supraproducție.

Tabel nr. 9: Indicele de autosuficiență în România pentru produse selectate (1990–2000)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Grâu	124	102	65	96	110	131	60	126	96	91	98
Porumb	125	145	98	105	138	148	105	134	94	101	72
Floarea soarelui	102	92	89	92	114	100	100	100	62
Carne de vită	125	141	119	118	103	89	99	98	89	97	97
Carne de porc	105	116	128	113	125	104	103	107	95	96	93
Lapte	101	97	97	98	100	100	99	99	100	101	99

Sursa: European Commission, Directorate-General for Agriculture – *Agricultural Situation in the Candidate Countries. Country Report on Romania*, Brussels, July 2002.

Divergențele sunt foarte mari, direcțiile de evoluție sunt diferite, prin urmare nu poate fi surprinzătoare recurgerea la măsuri complet diferite. Problema cea mai importantă însă o constituie adoptarea politicii comunitare în condițiile în care perspectivele de schimbare fundamentală a problemelor din România sunt practic nule. În orice caz, pentru evaluarea efectelor pe care schimbarea viziunii le va avea asupra agriculturii românești, trebuie avute în vedere și alte aspecte. Astfel, prin PAC, fermierii români vor putea beneficia de un sprijin financiar mai mare decât până în prezent, ceea ce va anula într-o proporție însemnată motivele necultivării terenurilor. Totodată, vor exista fonduri sporite destinate dezvoltării rurale, conducând în parte și la o schimbare a destinației utilizării terenurilor: de la o destinație agricolă mai puțin atractivă la o destinație turistică sau industrială mai profitabilă.

O altă idee care ar trebui evidențiată tot în acest sens este că politica de „înghețare a terenurilor“ (*set-aside*) este adesea greșit înțeleasă. Opinia publică și uneori chiar specialiștii nu cunosc faptul că, în realitate, fermierii comunitari nu sunt plătiți să nu mai producă deloc, ci sunt plătiți să producă mai puțin. Nu primesc fonduri agriculturii care își sistează activitatea complet și își abandonează producția, ci primesc fonduri agriculturii care renunță la cultivarea unei ponderi (nu foarte mari – în prezent este de 10%, pentru culturile

arabile, dar ar putea crește la 20% în 2006/2007) din suprafața deținută. Mai departe, prin politica de „înghețare a terenurilor“, fermierii nu sunt obligați să nu cultive o parte a pământului. Alegerea le aparține. Totuși, accesul la mecanismele PAC de susținere a veniturilor fermierilor este condiționat de respectarea acestei cerințe de necultivare a pământului. Și, în fine, aspectul cu cea mai mare relevanță, probabil, pentru agricultorii români este că numai fermierii mari (fermierii care produc anual mai mult de 92 tone de cereale) trebuie să se supună acestei condiții. Or, România este dominată de micile exploatații, ceea ce va însemna că, până la urmă, dacă nu survin schimbări radicale în această privință în cadrul PAC, prea puțini dintre fermierii naționali vor putea fi încurajați să nu își cultive terenurile. S-ar putea crede, prin urmare, că dilema a fost rezolvată și că PAC reușește să își găsească un loc potrivit în sistemul agricol românesc. Dar de data aceasta intervine un alt aspect: (in)capacitatea de implementare a acestei politici în România. Dacă la data aderării României la UE nu va fi funcțional Sistemul Integrat de Administrare și Control (IACS – *Integrated Administration and Control System*), fermierii nu vor putea intra în posesia ajutoarelor, chiar dacă sunt eligibili. Din acest motiv, este posibil ca ei să se mai confrunte o perioadă cu vechile probleme, iar necultivarea terenurilor agricole să fie prelungită.

4.3. Cum pot fi ajutate fermele de (semi)-subzistență?

O altă problemă gravă care marchează agricultura din România o constituie existența unui număr mare de ferme de (semi)-subzistență³⁴. Potrivit propunerilor făcute inițial de Comisia Europeană³⁵ în această categorie erau incluse fermele având dimensiuni cuprinse între 3 și 15 hectare, iar ele nu puteau primi un sprijin anual mai mare de 750 euro. Totuși, chiar Comisia a considerat oportun ca stabilirea definițiilor și a limitelor minime și maxime pentru fermele de semi-subzistență să fie diferențiate pentru fiecare stat candidat în parte, în cursul negocierilor de aderare. Având în vedere structura exploatațiilor agricole din România, definirea fermelor de semi-subzistență se poate dovedi foarte dificilă. Se poate afirma fără rezerve practic că 67,4%³⁶ dintre fermele românești nu sunt ferme de semi-subzistență, ci de subzistență, în vreme ce fermele de semi-subzistență – adică acelea având dimensiuni între 3 și 15 ha – reprezintă 25,2% din total. Comparativ cu restul statelor candidate, un număr mare de ferme de subzistență se regăsește și în Bulgaria și Polonia, dar problema nu este întâlnită decât într-o mult mai mică măsură în Ungaria, Cehia și Lituania.

În acest context, adaptarea sprijinului agricol destinat acestei categorii foarte largi de beneficiari (peste 2,5 milioane ferme de subzistență și aproximativ 1 milion de ferme de semi-subzistență), este foarte sensibilă.

În Raportul privind negocierile de aderare ale celor 10 state candidate la UE³⁷ se specifică (cu privire la dezvoltarea rurală) că pentru fermele de semi-subzistență se va acorda o sumă fixă anuală de maxim 1000 EUR/fermă (1250 EUR/fermă în cazul Poloniei), cu condiția ca acestea să prezinte un plan de restructurare, prin care să arate în ce mod pot deveni ferme „comerciale“.

În ipoteza că limita minimă pentru acordarea ajutorului de semi-subzistență va rămâne de 3 ha, cea mai mare parte a fermelor din România (peste 2,5 milioane) nu vor fi eligibile pentru sprijin. Singura lor variantă este să accepte consolidarea terenurilor. Se poate estima că dacă se va produce consolidarea tuturor fermelor de subzistență, formându-se „noi“ ferme la limita inferioară a pragului de eligibilitate (3 ha), vor putea, teoretic, beneficia de sprijin aproximativ 1,75 milioane de ferme. În aceste condiții, elaborarea unor planuri de restructurare viabile devine vitală, existând dubla constrângere bugetară: comunitară și

³⁴ A se vedea Subcapitolul 3.2.

³⁵ Commission of the European Communities - *Enlargement and Agriculture: Successfully integrating the New Member States into the CAP. Issues Paper*, Brussels, January 2002

³⁶ A se vedea Tabelul nr. 3.

³⁷ European Commission - *Report on the Results of the Negotiations on the Accession of Cyprus, Malta, Hungary, Poland, the Slovak Republic, Latvia, Estonia, Lithuania, the Czech Republic and Slovenia to the EU*, Brussels, 2003 (http://www.europa.eu.int/comm/enlargement/negotiations/pdf/negotiations_report_to_ep.pdf)

națională (fiind vorba despre o măsură de dezvoltare rurală, co-finanțarea națională este obligatorie).

Dimpotrivă, dacă autoritățile vor încerca să negocieze o limită minimă mai generoasă pentru obținerea sprijinului de semi-subsistență riscă să acționeze împotriva interesului de consolidare a terenurilor. Chiar presupunând că vor obține la negocieri o astfel de limită, fermierilor de dimensiuni foarte mici le va fi mult mai greu să realizeze planuri de restructurare

convingătoare pentru obținerea sprijinului.

Se poate deci identifica o constrângere importantă în absorbția acestui tip de ajutor: lipsa de experiență a fermierilor și/sau căutarea unor firme de consultanță, cu suportarea cheltuielilor aferente. Prin urmare, chiar dacă, în esență, măsura poate fi considerată stimulativă pentru restructurarea sectorului agricol, unele dificultăți de implementare i-ar putea reduce din eficacitate.

4.4. Influența PAC asupra dimensiunii și structurii populației agricole din România

De-a lungul timpului, în cadrul PAC au funcționat o serie de mecanisme prin care să fie susținute veniturile fermierilor comunitari. Dacă la început aceste mecanisme au fost orientate către susținerea nivelului prețurilor, tendința de după Reforma MacSharry este de înlocuire a acestui tip de sprijin cu transferuri directe de fonduri. Oricare ar fi fost forma de ajutorare la care s-a recurs, fermierii comunitari au putut beneficia de o relativă stabilitate a sumelor dobândite; este de discutat în ce măsură reformele succesive ale PAC au condus la scăderi reale ale fondurilor destinate agricultorilor comunitari. Sigur, asigurarea unui anumit confort financiar fermierilor conferă o anumită atractivitate sectorului agricol, dar aceasta trebuie analizată și prin

comparație cu oportunitățile oferite de celelalte sectoare ale economiei.

Cu tot sprijinul acordat fermierilor, populația agricolă comunitară nu depășea, în anul 2001, 4,2% din totalul populației civile ocupate³⁸. Prin urmare, se poate afirma că susținerea fermierilor comunitari nu a produs distorsiuni notabile la nivelul pieței europene a forței de muncă. Ce impact va avea însă introducerea mecanismelor PAC asupra dimensiunii și structurii forței de muncă din sectorul agricol românesc?

Modul în care mecanismele PAC vor influența aceste două caracteristici esențiale ale populației agricole românești (dimensiune și structură) nu este clar identificabil. Câștigurile efective ale fermierilor vor varia în funcție de produsul obținut. Este foarte probabil ca prin PAC să se producă și o

³⁸ European Commission, Directorate-General for Agriculture – *Agriculture in the European Union. Statistical and Economic Information 2002*, Brussels, 2002 (www.europa.eu.int/comm/agriculture/agrista/2002/table_en/en351.htm)

serie de ajustări la nivelul structurii producției agricole. Este greu de estimat, în lipsa unei analize mai complexe, efectul net al PAC asupra dimensiunii populației agricole. Pentru unele produse (grâu comun, de exemplu), câștigurile pe care le vor obține fermierii în urma recurgerii la mecanismele „de bază“ ale PAC (prețuri de intervenție, plăți directe) nu vor diferi semnificativ de cele obținute în prezent. Iar accesul la o serie de fonduri suplimentare (spre exemplu, chiar și fondurile de semi-subsistență) presupun îndeplinirea unor seturi de condiții. Modificarea atractivității relative a sectorului agricol va depinde foarte mult de modul în care agricultorii români se vor adapta mecanismelor de finanțare din cadrul PAC. Analizând totuși acest factor în corelație cu nivelul de educație a populației agricole din România, perspectivele nu sunt foarte îmbucurătoare.

Pentru soluționarea problemei supradimensionării populației agricole este nevoie în primul rând de eliminarea cauzei care a condus la apariția ei. Cu alte cuvinte, este nevoie de dezvoltarea celorlalte sectoare ale economiei naționale, astfel încât activitatea agricolă să nu mai fie doar o „plasă de siguranță“ pentru persoanele care nu pot găsi o alternativă. Singura modalitate prin care se poate implica PAC în acest sens este prin componenta de dezvoltare rurală, dar aceasta nu presupune decât o acțiune parțială asupra problemei.

În ceea ce privește dimensiunea populației agricole din România, nu trebuie neglijat nici faptul că aceasta este strâns corelată cu fragmentarea

excesivă a terenurilor. Treptat, prin adoptarea unor măsuri de consolidare a exploatațiilor, se va acționa implicit și asupra ponderii fermierilor în populația activă.

După cum s-a precizat anterior, pe lângă supradimensionare, populația agricolă din România se caracterizează și prin deficiențe structurale. Problema îmbătrânirii este mai vizibilă decât în cele 15 state membre ale UE. Ea face și obiectul preocupărilor autorităților comunitare, dar din comparația anterioară se poate anticipa că în România este necesară acordarea unei atenții speciale.

În UE, ca urmare a Reformei MacSharry, a fost introdusă începând cu 1994 o schemă de pensionare anticipată (*early retirement scheme*). În linii generale, mecanismul constă în acordarea unui ajutor bănesc acelor fermieri în vârstă (având peste 55 de ani, dar care nu au ajuns încă la vârsta legală de pensionare) care acceptă să renunțe la activitatea agricolă și cedează pământul unui beneficiar mai tânăr (între 18 și 45 de ani). În felul acesta este stimulată rezolvarea problemei structurale a îmbătrânirii populației agricole și, într-o anumită măsură, este încurajată și consolidarea terenurilor. Prin Reglementarea Consiliului UE 1257/1999 se stabilește o sumă maximă de care poate beneficia un fermier care se pensionează anticipat, și anume 15000 EUR/an (numai componenta comunitară), sumă care poate fi mărită până la cel mult 30000 EUR/an, în funcție de structura exploatațiilor agricole și de importanța obiectivului de „întinerire“ a populației antrenate în

agricultură. Totuși, dacă statul membru acordă deja o astfel de pensie, UE va contribui cu maxim 3500 euro/an, ca o completare la schema națională.

Pentru România problema este extrem de delicată, având în vedere numărul mare de persoane potențial eligibile pentru sprijin. Admițând că toți fermierii din intervalul 55-64 de ani s-ar putea califica pentru plăți de pensionare anticipată și admițând ipoteza potrivit căreia, în lipsa unei scheme naționale, fermierilor li s-ar acorda plata prevăzută în Reglementarea 1257/1999, contribuția potențială a României s-ar putea ridica la 3000 milioane euro – o sumă cu totul nesustenabilă, ținând cont că bugetul agricol național pe 2001 a fost de 415,5 milioane euro, iar pe 2002 de 382,8 milioane euro. Este evident că sumele destinate pensionării anticipate nu se vor ridica la această valoare maximală; dar problema negocierii condițiilor de acordare a sprijinului va constitui un punct sensibil și în negocierile de aderare ale României la UE³⁹. Pentru ca această problemă să devină sustenabilă din perspectiva

bugetului național, vor trebui negociate foarte atent condițiile exacte pe care trebuie să le îndeplinească fermierii vârstnici, a căror retragere din activitatea agricolă este urmărită. Dar, mergând mai departe, stabilirea unor condiții mai severe va acționa ca o frână în procesul de ajustare structurală a populației agricole naționale.

Se poate afirma, în urma acestei analize, că PAC nu va constitui o rezolvare nici pentru problema populației agricole. Efectele ei asupra dimensiunii populației agricole sunt dificil de prevăzut, în vreme ce, sub aspect structural, adoptarea măsurilor comunitare este în principiu benefică, dar volumul cheltuielilor aferente aplicării măsurilor specifice apare ca principală constrângere în maximizarea efectelor pozitive. Prin urmare, este destul de probabil ca măsurile de politică agricolă adoptate după intrarea României în UE să producă efecte care să mai tempereze optimismul cu care este privită dezvoltarea ulterioară a sectorului agricol.

³⁹ A se vedea Documentul de poziție al României pentru capitolul 7, Agricultură.

Concluzii și propuneri

- De-a lungul perioadei de tranziție s-a constatat o orientare preponderentă a acțiunii guvernamentale către problema dimensiunii și structurii exploatațiilor agricole, fiind neglijate aspectele sociale.
- În orice caz, cele două sunt puternic corelate: o reducere a populației agricole conduce la concentrarea și eventual consolidarea terenurilor.
- Acțiunea la nivelul dimensiunii și structurii exploatațiilor agricole s-a caracterizat prin lipsă de coerență și consecvență. Totodată, nu de puține ori s-au putut remarca dificultăți de implementare a unor măsuri care ar putea fi considerate principial corecte (de pildă întârzierea și abandonarea Agenției Naționale pentru Dezvoltare și Amenajare Rurală ori dimensiunile minime stabilite pentru exploatațiile agricole comerciale).
- Adoptarea unei măsuri, chiar dacă în direcția corectă, este lipsită de sens dacă măsura respectivă nu constituie un stimulent suficient de puternic pentru a determina schimbarea în sensul dorit. De exemplu majorarea pensiilor fermierilor nu îi va determina pe aceștia să părăsească activitatea agricolă atât timp cât nivelul sprijinului nu le va permite să se întrețină.
- Măsurile vizând exploatațiile agricole au fost dominate de problemele reformei proprietății agricole. Reforma, bazată pe principiul echității, a condus inevitabil la fragmentarea exploatațiilor agricole. Cu toate acestea, măsurile care să corecteze acest dezechilibru structural au întârziat să apară. Stimularea consolidării a fost multă vreme împiedicată de imposibilitatea statului de a-și exercita dreptul de preemțiune, în vreme ce concentrarea proprietății a fost stopată de lipsa/disfuncționalitățile pieței funciare. Se poate aprecia că de-abia începând cu 1998 au fost cu adevărat create premisele pentru începerea procesului de consolidare și concentrare a proprietății agricole. Cu toate acestea, unele dintre problemele care stau în calea circulației juridice a terenurilor persistă și vor trebui rezolvate: aspectele juridice ale titlurilor de proprietate, costurile tranzacțiilor etc.
- Chiar dacă problema reformei proprietății agricole a fost în cea mai mare parte rezolvată, în ciuda întârzierilor de care a fost marcată, rămâne o necesitate acțiunea în sensul concentrării exploatațiilor agricole. Primul pas care ar trebui făcut este redesenarea limitelor dintre fermele comerciale și fermele familiale pe

- baze realiste. România ar putea să urmeze, pentru stabilirea acestor linii de demarcație, exemplul altor state în tranziție care se confruntă cu probleme similare (Ungaria, Armenia etc.). Se recomandă într-o primă etapă lansarea unor proiecte pilot de consolidare a terenurilor, în diferite regiuni ale țării și pentru diferite tipuri de ferme, pentru a putea fi surprinse particularitățile exploatațiilor agricole. Pe baza constatărilor efectuate pe această cale, vor putea fi stabilite pe de o parte dimensiunile minime (sau chiar optime!) ale fermelor, iar pe de altă parte vor putea fi identificate acele stimulente la care fermierii vor răspunde cel mai bine, în vederea conturării ulterioare a politicii. În permanență, pentru adoptarea măsurilor, trebuie ținut cont de principiul diferențierii – în funcție de tipul de activitate și de zonă. Indiferent de natura stimulentei sau, după caz, a penalităților prin care fermierii să fie determinați să recurgă la concentrarea exploatațiilor, trebuie să se aibă în vedere asigurarea coerenței acțiunilor. Dacă se dorește stimularea fermierilor având o dimensiune mai mare decât un prag stabilit, nu trebuie ca, de exemplu, avantajul decurgând din subvenția mai mare acordată lor pentru producția obținută să fie anulat de o cotă mai mare a impunerii fiscale.
- O atenție specială trebuie acordată fermelor de (semi)subzistență. Acordarea sprijinului, potrivit recomandărilor Comisiei Europene, va trebui făcută cu condiția prezentării unor planuri de restructurare și de eficientizare a exploatațiilor.
 - Problemele de dimensiune și structură ale populației agricole din România necesită o atenție aparte. Ponderea foarte mare (prin comparație cu statele UE și statele candidate) a populației agricole în totalul populației active ocupate se va reduce semnificativ când dezvoltarea celorlalte sectoare ale economiei va atrage o parte a forței de muncă ocupate în agricultură (se va produce o inversiune a cauzei care a determinat supradimensionarea populației agricole) și când fermierii vârstnici se vor retrage din activitatea agricolă⁴⁰. Acțiunea decidenților trebuie să se îndrepte prioritar către stimularea, prin diverse programe, a dezvoltării rurale (pentru atragerea unei părți a forței de muncă din activitatea de exploatare agricolă) și către realizarea de scheme de pensionare anticipată a fermierilor. În plus, având în vedere slaba calificare a forței de muncă din agricultură și necesitatea – în contextul aderării la UE – respectării unui set întreg de cerințe și de proceduri, vor trebui continuate acțiunile orientate către oferirea de consultanță și de pregătire fermierilor naționali.
 - Problemele structurale ale agriculturii românești devin și mai acute dacă se are în vedere perspectiva aderării României la UE. Trebuie precizat că PAC nu este, în sine, o soluție la problemele cronice cu care se confruntă sectorul agricol național.

⁴⁰ Retragerea lor nu va fi compensată de intrarea tinerilor, care manifestă un interes mai degrabă redus.

- Trebuie remarcat faptul că principalele distorsiuni ale sectorului agricol românesc fie nu sunt abordate în mod direct de către PAC (prin prevederi specifice) – este cazul optimizării dimensiunii exploatațiilor, fie sunt abordate într-un plan secundar – este cazul structurii populației agricole, căreia i s-ar putea adăuga la fel de bine și alte componente ale dezvoltării rurale, vitale pentru România, cum ar fi sprijinul pentru conformarea produselor agricole cu standardele comunitare și ajutorul pentru fermele de semi-subsistență. Măsurile *sine qua non* pentru restructurarea și dezvoltarea unui sector agricol sustenabil sunt parte a componentei de dezvoltare rurală din cadrul PAC. Or, această componentă presupune și o contribuție – fie și de 20% din valoarea totală a finanțării – din partea bugetului național. Prin urmare, atingerea masei critice prin acest tip de măsuri și eficacitatea aplicării lor sunt într-o anumită măsură condiționate de capacitatea națională de finanțare. În cazul României, fiind vorba de unele disfuncționalități majore (spre exemplu numărul mare de fermieri vârstnici), va fi nevoie și de atragerea unor importante resurse bugetare, depășind ca dimensiune necesarul altor state nou intrate în UE. De asemenea, trebuie avut în vedere și faptul că de adoptarea unora dintre măsurile de acest tip depinde și capacitatea de absorbție a plăților directe acordate fermierilor europeni de la bugetul comunitar. Spre exemplu, principiul condiționalității presupune acordarea de venituri directe pentru fermieri numai dacă produsele lor îndeplinesc o serie de cerințe de calitate. Or, pentru ca produsele fermierilor din Europa centrală și de est, în special, să devină conforme cu standardele comunitare, este nevoie de aplicarea în forță a măsurilor specifice din componenta de dezvoltare rurală – componentă care presupune cofinanțare națională. Iată deci o posibilă frână în ceea ce privește eficacitatea aplicării PAC, cel puțin în sectorul agricol românesc!
- Mergând mai departe cu concluziile, unele dintre măsurile PAC ajung să vină chiar în contradicție cu nivelul de dezvoltare al sectorului agricol românesc, cel puțin dintr-o anumită perspectivă. Este vorba în primul rând despre politica europeană de *set-aside*, privită în corelație cu amendarea proprietarilor de terenuri necultivate în România.
- În ansamblu, lucrarea de față nu își propune să neghe efectele pozitive care ar decurge din introducerea PAC. Ele nu sunt tratate pentru că prezenta lucrare se dorește a fi doar un exercițiu de depistare a problemelor care ar putea să apară din aplicarea ca atare a politicii comunitare. Privind în perspectivă, PAC va aduce, poate, acele beneficii pentru care este așteptată cu atâta optimism. Prezentul studiu nu își propune decât să sublinieze faptul că nu pot fi neglijate problemele pe termen scurt și chiar mediu – iar acestea ar trebui abordate cu mare atenție în procesul de negociere; perioada de tranziție, de după intrarea României în UE, se

poate dovedi o probă de foc pentru sectorul agricol românesc. Totodată, trebuie observat în urma analizei, că adoptarea PAC nu absolvă autoritățile naționale de orice responsabilități în acest domeniu. Ministerul Agriculturii nu va deveni un simplu executant al unor decizii adoptate de o entitate difuză, denumită generic Uniunea Europeană. Pe de o parte, Ministerul Agriculturii va trebui să participe activ la configurarea viitoare a PAC, ținând seamă de interesele României,

iar pe de altă parte, unele dintre probleme (structura exploatațiilor agricole) vor face obiectul competențelor sale directe. Așadar, PAC nu este și nu trebuie privită ca un *Deus ex machina*, capabil să soluționeze toate disfuncționalitățile actuale ale agriculturii românești. În permanență România trebuie să își cunoască obiectivele din acest sector și să și le promoveze în cadrul comunitar, dar și național.

Bibliografie

1. Dumitru, M. – *Country Case Studies on Integrating Land Issues into the Broader Development Agenda*, Report commissioned by the World Bank, March 2002
2. Duncan, J., Prosterman, R.– *Land Market Development in Rural Romania*, RDI Reports on Foreign Aid and Development No. 107, May 2000
3. European Commission– *Report on the Results of the Negotiations on the Accession of Cyprus, Malta, Hungary, Poland, the Slovak Republic, Latvia, Estonia, Lithuania, the Czech Republic and Slovenia to the EU*, Brussels, 2003 (http://www.europa.eu.int/comm/enlargement/negotiations/pdf/negotiations_report_to_ep.pdf)
4. European Commission, Directorate-General for Agriculture – *Agricultural Situation in the Candidate Countries. Country Report on Romania*, Brussels, July 2002
5. European Commission, Directorate-General for Agriculture – *Candidate Countries Eurobarometer. Public opinion in the Countries Applying for European Union Membership*, Brussels, January 2003
6. European Commission, Directorate-General for Agriculture – *CAP Reform – A Comparison of Current Situation, MTR Communication (July 2002), Legal Proposals (January 2003) and Council Compromise (June 2003)*, Brussels, July 2003 (http://www.europa.eu.int/comm/agriculture/mtr/avap_en.pdf)
7. European Commission, Directorate-General for Agriculture – *CAP Reform Summary*, Brussels, July 2003 (http://www.europa.eu.int/comm/agriculture/mtr/sum_en.pdf)
8. European Commission, Directorate-General for Agriculture – *Agriculture in the European Union. Statistical and Economic Information 2002*, Brussels, 2002 (www.europa.eu.int/comm/agriculture/agrista/2002/table_en/en351.htm)
9. European Commission, Directorate-General for Agriculture – *Candidate Countries Eurobarometer. Public opinion in the Countries Applying for European Union Membership*, Brussels, January 2003
10. European Commission, Directorate-General for Agriculture – *Enlargement and Agriculture: Successfully integrating the New Member States into the CAP. Issues Paper*, Brussels, January 2002
11. European Commission – *Opinion on Romania's Application for Membership of the European Union*, July 1997
12. European Commission – *Regular Report from the Commission on Romania's Progress towards Accession*, 4 November 1998

13. European Commission – *Regular Report from the Commission on Romania's Progress towards Accession*, 13 October 1999
14. European Commission – *Regular Report from the Commission on Romania's Progress towards Accession*, 8 November 2000
15. European Commission: *Regular Report from the Commission on Romania's Progress towards Accession*, 13 November 2001
16. European Commission – *Regular Report from the Commission on Romania's Progress towards Accession*, 9 October 2002
17. European Commission – *Report on the Results of the Negotiations on the Accession of Cyprus, Malta, Hungary, Poland, the Slovak Republic, Latvia, Estonia, Lithuania, the Czech Republic and Slovenia to the EU*, Brussels, 2003 (http://www.europa.eu.int/comm/enlargement/negotiations/pdf/negotiations_report_to_ep.pdf)
18. Guvernul României – *Strategia națională de dezvoltare economică pe termen mediu (2000-2004)*, martie 2000
19. Hallet, G. – *The Economics of Agricultural Policy*; Basil Blackwell; Oxford; 1981
20. Institutul Național de Statistică – *Anuarul statistic al României – 2001*, (http://www.insse.ro/download/anuar_2001/asr2001.html)
21. Leonte, J., Giurcă, D., Câmpeanu, V., Piotet, Ph.: *Politica Agricolă Comună – Consecințe asupra României*, Institutul European din România, București, 2003
22. Ministerul Agriculturii, Alimentației și Pădurilor – *Document de poziție al României, Capitolul 7 – Agricultura*, ianuarie 2002
23. Ministerul Agriculturii, Alimentației și Pădurilor: *Strategia agricolă și rurală pentru aderarea la Uniunea Europeană*, februarie 2003
24. Nahorniac, R. – *Finding Farmers. Country Survey: Romania*, Working Paper No. 58, Rural Transition Series, Centre for Central and Eastern European Studies, The University of Liverpool, 2002
25. Nemenyi, A. – *Rural Restructuring and the Sustainability of Farming in Romania and Bulgaria*, Institute for Human Sciences, SOCO Project Paper No. 71, Vienna, 2000
26. Rembold, F. – *Land Fragmentation and Its Impact on Agrarian Structure and EU Accession: The Case of Bulgaria and Romania*, Food and Agriculture Organization of the United Nations – FAO, Sub-Regional Office for Central and Eastern Europe, 2000
27. Teșliuc, E. – *Agricultural Policies: Achievements and Challenges, Poverty Reduction and Economic Management*, World Bank, 2000
28. Timan, P.I. – *Exploatațiile agricole în România mai catolice decât cele din Europa?*, *Adevărul Economic*, Nr. 45 (501), 7–13 noiembrie 2001

Anexa I: Structura exploatațiilor agricole în UE (1997 și 2000)

	Categoria exploatațiilor în funcție de suprafață (ha)	Ponderea categoriei în numărul total de exploatații (1997)	Ponderea categoriei în numărul total de exploatații (2000)	Ponderea suprafeței exploatare de fiecare categorie în suprafața totală (1997)	Ponderea suprafeței exploatare de fiecare categorie în suprafața totală (2000)	
UE	0-5	55,8	57,6	5,4	5,2	
	5-10	13,3	12,3	5,1	4,6	
	10-20	10,8	10,2	8,3	7,7	
	20-50	11,5	10,9	19,8	18,6	
	peste 50	8,6	8,9	61,4	63,8	
	Suprafața medie (1997)				18,4	
	Suprafața medie (2000)				18,7	
Austria	0-5	37,9	36,4	5,6	5,2	
	5-10	18,7	19,1	8,4	8,2	
	10-20	22,3	22,4	19,8	19,1	
	20-50	17,0	17,6	31,1	30,9	
	peste 50	4,1	4,5	35,1	36,7	
	Suprafața medie (1997)				16,3	
	Suprafața medie (2000)				17,0	
Belgia	0-5	32,2	30,8	3,0	2,7	
	5-10	14,2	13,4	4,9	4,3	
	10-20	17,1	16,5	12,1	10,7	
	20-50	26,5	27,1	41,1	38,8	
	peste 50	10,0	12,2	38,8	43,7	
	Suprafața medie (1997)				20,6	
	Suprafața medie (2000)				22,6	
Danemarca	0-5	3,5	3,4	0,2	0,2	
	5-10	16,3	16,4	2,8	2,6	
	10-20	21,3	20,0	7,3	6,4	
	20-50	31,0	29,7	23,8	21,2	
	peste 50	27,8	30,6	66,0	69,6	
	Suprafața medie (1997)				42,6	
	Suprafața medie (2000)				45,7	

(continuare)

	Categoria exploatațiilor în funcție de suprafață (ha)	Ponderele categoriei în numărul total de exploatații (1997)	Ponderele categoriei în numărul total de exploatații (2000)	Ponderele suprafeței exploatare de fiecare categorie în suprafața totală (1997)	Ponderele suprafeței exploatare de fiecare categorie în suprafața totală (2000)	
Finlanda	0-5	8,6	10,5	1,1	1,1	
	5-10	15,8	13,7	5,0	3,8	
	10-20	30,0	24,9	18,6	13,5	
	20-50	36,8	37,4	47,8	43,4	
	peste 50	8,8	13,5	27,5	38,3	
	Suprafața medie (1997)				23,7	
Suprafața medie (2000)				27,3		
Franța	0-5	26,8	29,1	1,3	1,3	
	5-10	9,1	9,1	1,6	1,6	
	10-20	11,0	10,7	3,8	3,7	
	20-50	23,4	20,8	18,9	16,8	
	peste 50	29,7	30,3	74,4	76,7	
	Suprafața medie (1997)				41,7	
	Suprafața medie (2000)				42,0	
Germania	0-5	31,5	24,9	2,2	1,7	
	5-10	14,6	15,7	3,3	3,1	
	10-20	16,9	18,5	7,7	7,5	
	20-50	22,9	24,2	22,9	21,6	
	peste 50	14,2	16,7	64,0	66,0	
	Suprafața medie (1997)				32,1	
	Suprafața medie (2000)				36,3	
Grecia	0-5	76,3	76,7	31,7	29,2	
	5-10	14,1	13,4	22,7	20,8	
	10-20	6,6	6,5	20,9	20,0	
	20-50	2,6	2,9	17,7	19,4	
	peste 50	0,4	0,5	7,0	10,7	
	Suprafața medie (1997)				4,3	
	Suprafața medie (2000)				4,4	
Irlanda	0-5	7,5	8,2	0,8	0,8	
	5-10	12,4	11,8	3,2	2,8	
	10-20	27,1	24,2	13,6	11,4	
	20-50	38,8	38,6	41,6	39,7	

(continuare)

	Categoria exploatațiilor în funcție de suprafață (ha)	Ponderea categoriei în numărul total de exploatații (1997)	Ponderea categoriei în numărul total de exploatații (2000)	Ponderea suprafeței exploatare de fiecare categorie în suprafața totală (1997)	Ponderea suprafeței exploatare de fiecare categorie în suprafața totală (2000)
	peste 50	14,1	17,1	40,8	45,4
	Suprafața medie (1997)	29,4			
	Suprafața medie (2000)	31,4			
Italia	0-5	75,7	78,3	19,0	18,8
	5-10	11,8	10,1	12,8	11,6
	10-20	6,5	6,0	14,0	13,7
	20-50	4,1	3,8	19,6	19,2
	peste 50	1,8	1,7	34,7	36,7
	Suprafața medie (1997)	6,4			
	Suprafața medie (2000)	6,1			
Luxemburg	0-5	24,2	22,4	1,1	1,0
	5-10	8,6	9,4	1,5	1,5
	10-20	7,9	7,6	2,7	2,4
	20-50	19,7	18,8	16,4	14,8
	peste 50	39,7	41,9	78,3	80,4
	Suprafața medie (1997)	42,5			
	Suprafața medie (2000)	45,4			
Marea Britanie	0-5	15,5	23,1	0,5	0,6
	5-10	12,2	11,0	1,3	1,2
	10-20	14,9	13,0	3,1	2,8
	20-50	23,8	20,5	11,3	10,0
	peste 50	33,6	32,4	83,8	85,5
	Suprafața medie (1997)	69,3			
	Suprafața medie (2000)	67,7			
Olanda	0-5	32,0	31,2	3,6	3,3
	5-10	16,0	15,5	6,1	5,6
	10-20	17,9	17,2	13,9	12,5
	20-50	27,0	27,8	45,7	44,4
	peste 50	7,1	8,2	30,7	34,2

(continuare)

	Categoria exploatațiilor în funcție de suprafață (ha)	Ponderea categoriei în numărul total de exploatații (1997)	Ponderea categoriei în numărul total de exploatații (2000)	Ponderea suprafeței exploatare de fiecare categorie în suprafața totală (1997)	Ponderea suprafeței exploatare de fiecare categorie în suprafața totală (2000)	
	Suprafața medie (1997)	18,6				
	Suprafața medie (2000)	20,0				
Portugalia	0-5	76,1	78,8	14,3	13,8	
	5-10	11,7	10,1	8,8	7,6	
	10-20	6,4	5,5	9,5	8,2	
	20-50	3,6	3,1	11,7	10,3	
	peste 50	2,3	2,4	55,7	60,1	
	Suprafața medie (1997)	9,2				
	Suprafața medie (2000)	9,3				
Spania	0-5	53,6	57,5	5,1	5,5	
	5-10	16,4	14,9	5,3	5,1	
	10-20	12,4	11,0	8,0	7,6	
	20-50	9,5	8,9	13,9	13,6	
	peste 50	8,2	7,8	67,7	68,2	
		Suprafața medie (1997)	21,2			
	Suprafața medie (2000)	20,3				
Suedia	0-5	14,3	12,0	1,1	0,8	
	5-10	17,7	17,1	3,6	3,2	
	10-20	20,3	20,9	8,4	7,9	
	20-50	26,4	26,6	24,5	22,8	
	peste 50	21,3	23,3	62,4	65,2	
		Suprafața medie (1997)	34,7			
		Suprafața medie (2000)	37,7			

Sursa: European Commission, Directorate-General for Agriculture: *Agriculture in the European Union. Statistical and Economic Information 2002*, Brussels, 2002 (www.europa.eu.int/comm/agriculture/agrista/2002/table_en/en351.htm)

**Anexa II: Structura populației agricole
din Uniunea Europeană în 2001**

UNIUNEA EUROPEANĂ – MEDIA CELOR 15	Număr (mii persoane)		Bărbați	4470	
			Femei	2231	
	Structura în funcție de statutul profesional (%)	Salariați		Bărbați	24,4
				Femei	10,2
		Lucrători pe cont propriu		Bărbați	38,2
				Femei	13,8
	Structura în funcție de timpul alocat activității agricole (%)	Full-time		Bărbați	60
				Femei	22,8
		Part-time		Bărbați	6,7
				Femei	10,5
	Structura pe categorii de vârstă (%)	Sub 25 de ani		Bărbați	5,9
				Femei	2,3
		25 – 34 ani		Bărbați	12,8
				Femei	4,8
		35 – 44 ani		Bărbați	16,3
				Femei	8,1
		45 – 54 ani		Bărbați	15,3
			Femei	9	
55 – 64 ani			Bărbați	11,1	
			Femei	6,6	
Peste 65 de ani			Bărbați	5,3	
			Femei	2,7	
AUSTRIA	Număr (mii persoane)		Bărbați	112	
			Femei	103	
	Structura în funcție de statutul profesional (%)	Salariați		Bărbați	9,0
				Femei	5,7
		Lucrători pe cont propriu		Bărbați	35,1
				Femei	26,1
	Structura în funcție de timpul alocat activității agricole (%)	Full-time		Bărbați	46,7
				Femei	35,5
		Part-time		Bărbați	5,5
				Femei	12,4
	Structura pe categorii de vârstă (%)	Sub 25 de ani		Bărbați	2,4
				Femei	2,2
		25 – 34 ani		Bărbați	10,1
				Femei	6,4
		35 – 44 ani		Bărbați	13,1
				Femei	14,3
		45 – 54 ani		Bărbați	14,4
			Femei	15,4	
55 – 64 ani			Bărbați	7,1	
			Femei	6,1	
Peste 65 de ani			Bărbați	5,1	
			Femei	3,4	

(continuare)

BELGIA	Număr (mii persoane)		Bărbați	40
			Femei	16
	Structura în funcție de statutul profesional (%)	Salariați	Bărbați	17,2
			Femei	8,8
		Lucrători pe cont propriu	Bărbați	48
			Femei	9,0
	Structura în funcție de timpul alocat activității agricole (%)	Full-time	Bărbați	64,5
			Femei	22,6
		Part-time	Bărbați	6,5
			Femei	6,3
	Structura pe categorii de vârstă (%)	Sub 25 de ani	Bărbați	6,3
			Femei	2
		25 – 34 ani	Bărbați	11,2
			Femei	2,1
35 – 44 ani		Bărbați	17,7	
		Femei	10,5	
45 – 54 ani		Bărbați	15,6	
		Femei	6,9	
55 – 64 ani	Bărbați	15,2		
	Femei	6,9		
Peste 65 de ani	Bărbați	5,1		
	Femei	0,5		
DANEMARCA	Număr (mii persoane)		Bărbați	75
			Femei	22
	Structura în funcție de statutul profesional (%)	Salariați	Bărbați	33,2
			Femei	11,5
		Lucrători pe cont propriu	Bărbați	42,5
			Femei	3,4
	Structura în funcție de timpul alocat activității agricole (%)	Full-time	Bărbați	66,8
			Femei	16,9
		Part-time	Bărbați	10,5
			Femei	5,7
	Structura pe categorii de vârstă (%)	Sub 25 de ani	Bărbați	15,6
			Femei	5
		25 – 34 ani	Bărbați	11,9
			Femei	3,9
35 – 44 ani		Bărbați	13,3	
		Femei	5,5	
45 – 54 ani	Bărbați	18,8		
	Femei	4,6		
55 – 64 ani	Bărbați	10,8		
	Femei	2,4		
Peste 65 de ani	Bărbați	7,1		
	Femei	0,9		
FINLANDA	Număr (mii persoane)		Bărbați	96
			Femei	43
	Structura în funcție de statutul profesional (%)	Salariați	Bărbați	18,5
			Femei	9,7
Lucrători pe cont propriu		Bărbați	45,8	
		Femei	19	

(continuare)

FINLANDA	Structura în funcție de timpul alocat activității agricole (%)	Full-time	Bărbați	58,1
			Femei	26,3
		Part-time	Bărbați	10,8
			Femei	4,8
	Structura pe categorii de vârstă (%)	Sub 25 de ani	Bărbați	6,8
			Femei	3
		25 – 34 ani	Bărbați	9,2
			Femei	4,3
		35 – 44 ani	Bărbați	17,1
			Femei	8,7
		45 – 54 ani	Bărbați	20,2
			Femei	9,6
55 – 64 ani	Bărbați	11,4		
	Femei	4,8		
Peste 65 de ani	Bărbați	4,2		
	Femei	0,7		
FRANȚA	Număr (mii persoane)		Bărbați	661
			Femei	302
	Structura în funcție de statutul profesional (%)	Salariați	Bărbați	24,4
			Femei	10
		Lucrători pe cont propriu	Bărbați	41,5
			Femei	12,8
	Structura în funcție de timpul alocat activității agricole (%)	Full-time	Bărbați	64,2
			Femei	20,8
		Part-time	Bărbați	4,4
			Femei	10,6
	Structura pe categorii de vârstă (%)	Sub 25 de ani	Bărbați	5,9
			Femei	1,2
		25 – 34 ani	Bărbați	14,3
			Femei	5
		35 – 44 ani	Bărbați	19,5
			Femei	8,5
		45 – 54 ani	Bărbați	20,2
			Femei	10,6
55 – 64 ani	Bărbați	7,1		
	Femei	5,1		
Peste 65 de ani	Bărbați	1,7		
	Femei	1		
GERMANIA	Număr (mii persoane)		Bărbați	621
			Femei	334
	Structura în funcție de statutul profesional (%)	Salariați	Bărbați	33,5
			Femei	15,9
		Lucrători pe cont propriu	Bărbați	27,8
			Femei	5,6
	Structura în funcție de timpul alocat activității agricole (%)	Full-time	Bărbați	60,3
			Femei	22,8
		Part-time	Bărbați	4,8
			Femei	12,2
	Structura pe categorii de vârstă (%)	Sub 25 de ani	Bărbați	6,4
			Femei	2,8
25 – 34 ani		Bărbați	11,6	
		Femei	5,3	

(continuare)

GERMANIA		35 – 44 ani	Bărbăți	18		
			Femei	10,5		
		45 – 54 ani	Bărbăți	15,4		
			Femei	8,9		
		55 – 64 ani	Bărbăți	10,2		
			Femei	5,6		
		Peste 65 de ani	Bărbăți	3,4		
			Femei	1,8		
		GRECIA	Număr (mii persoane)		Bărbăți	364
					Femei	263
Structura în funcție de statutul profesional (%)	Salariați		Bărbăți	2,9		
			Femei	1,1		
	Lucrători pe cont propriu		Bărbăți	46,9		
			Femei	19,6		
Structura în funcție de timpul alocat activității agricole (%)	Full-time		Bărbăți	55,3		
			Femei	37,1		
	Part-time		Bărbăți	2,7		
			Femei	4,9		
Structura pe categorii de vârstă (%)	Sub 25 de ani		Bărbăți	4,5		
			Femei	2,1		
	25 – 34 ani		Bărbăți	9,4		
			Femei	4,1		
	35 – 44 ani		Bărbăți	10,4		
			Femei	7,3		
	45 – 54 ani		Bărbăți	12,3		
			Femei	11,7		
55 – 64 ani	Bărbăți		15,2			
	Femei		13,4			
Peste 65 de ani	Bărbăți	6,1				
	Femei	3,4				
IRLANDA	Număr (mii persoane)		Bărbăți	107		
			Femei	13		
	Structura în funcție de statutul profesional (%)	Salariați	Bărbăți	16,2		
			Femei	2,8		
		Lucrători pe cont propriu	Bărbăți	69,8		
			Femei	4,5		
	Structura în funcție de timpul alocat activității agricole (%)	Full-time	Bărbăți	82,8		
			Femei	5,8		
		Part-time	Bărbăți	6,5		
			Femei	4,9		
	Structura pe categorii de vârstă (%)	Sub 25 de ani	Bărbăți	7,5		
			Femei	0,6		
		25 – 34 ani	Bărbăți	14,9		
			Femei	1,8		
		35 – 44 ani	Bărbăți	19,1		
			Femei	2,3		
		45 – 54 ani	Bărbăți	19,8		
			Femei	3		
	55 – 64 ani	Bărbăți	16,1			
		Femei	2			
Peste 65 de ani	Bărbăți	11,8				
	Femei	1,2				

(continuare)

ITALIA	Număr (mii persoane)		Bărbați	763
			Femei	350
	Structura în funcție de statutul profesional (%)	Salariați	Bărbați	26,5
			Femei	12,5
		Lucrători pe cont propriu	Bărbați	35,8
			Femei	10,5
	Structura în funcție de timpul alocat activității agricole (%)	Full-time	Bărbați	61,8
			Femei	23,4
Part-time		Bărbați	6,7	
		Femei	8,1	
LUXEMBURG	Structura pe categorii de vârstă (%)	Sub 25 de ani	Bărbați	4,4
			Femei	1,8
		25 – 34 ani	Bărbați	14,3
			Femei	5,6
		35 – 44 ani	Bărbați	18,5
			Femei	9,1
		45 – 54 ani	Bărbați	15,8
			Femei	9
		55 – 64 ani	Bărbați	10,9
			Femei	4,8
		Peste 65 de ani	Bărbați	4,6
			Femei	1
	Număr (mii persoane)		Bărbați	2
			Femei	1
	Structura în funcție de statutul profesional (%)	Salariați	Bărbați	20,8
			Femei	11,6
		Lucrători pe cont propriu	Bărbați	46,2
			Femei	9,3
	Structura în funcție de timpul alocat activității agricole (%)	Full-time	Bărbați	69,8
			Femei	22,3
Part-time		Bărbați	2,9	
		Femei	4,9	
Structura pe categorii de vârstă (%)	Sub 25 de ani	Bărbați	6,7	
		Femei	1,7	
	25 – 34 ani	Bărbați	12,5	
		Femei	9,5	
	35 – 44 ani	Bărbați	17,8	
		Femei	4,5	
	45 – 54 ani	Bărbați	24,6	
		Femei	7,2	
	55 – 64 ani	Bărbați	8,7	
		Femei	3,8	
	Peste 65 de ani	Bărbați	2,4	
		Femei	0,4	
MAREA BRITANIE	Număr (mii persoane)		Bărbați	304
			Femei	86
	Structura în funcție de statutul profesional (%)	Salariați	Bărbați	37,2
			Femei	13,3
		Lucrători pe cont propriu	Bărbați	39,9
			Femei	6,5

(continuare)

MAREA BRITANIE	Structura în funcție de timpul alocat activității agricole (%)	Full-time	Bărbați	71,1
			Femei	10,8
		Part-time	Bărbați	7,0
			Femei	11,1
	Structura pe categorii de vârstă (%)	Sub 25 de ani	Bărbați	9,7
			Femei	2,7
		25 – 34 ani	Bărbați	17,4
			Femei	3,6
		35 – 44 ani	Bărbați	18,8
			Femei	4,9
		45 – 54 ani	Bărbați	16,7
			Femei	5,6
	55 – 64 ani	Bărbați	10,2	
		Femei	4,2	
Peste 65 de ani	Bărbați	5,3		
	Femei	1		
OLANDA	Număr (mii persoane)		Bărbați	159
			Femei	79
	Structura în funcție de statutul profesional (%)	Salariați	Bărbați	31,5
			Femei	18,2
		Lucrători pe cont propriu	Bărbați	34,1
			Femei	11,3
	Structura în funcție de timpul alocat activității agricole (%)	Full-time	Bărbați	53
			Femei	10,2
		Part-time	Bărbați	13,7
			Femei	23,1
	Structura pe categorii de vârstă (%)	Sub 25 de ani	Bărbați	13,7
			Femei	7,2
		25 – 34 ani	Bărbați	16,2
			Femei	4,8
		35 – 44 ani	Bărbați	13,9
			Femei	7,9
		45 – 54 ani	Bărbați	11,7
			Femei	8,8
55 – 64 ani	Bărbați	8,2		
	Femei	4,3		
Peste 65 de ani	Bărbați	2,9		
	Femei	0,3		
PORTUGALIA	Număr (mii persoane)		Bărbați	316
			Femei	329
	Structura în funcție de statutul profesional (%)	Salariați	Bărbați	10,3
			Femei	6,1
		Lucrători pe cont propriu	Bărbați	36,1
			Femei	36,6
	Structura în funcție de timpul alocat activității agricole (%)	Full-time	Bărbați	31,9
			Femei	25,8
		Part-time	Bărbați	17,1
			Femei	25,3
	Structura pe categorii de vârstă (%)	Sub 25 de ani	Bărbați	2,4
			Femei	1,2
25 – 34 ani		Bărbați	4,2	
		Femei	4,0	

(continuare)

PORTUGALIA		35 – 44 ani	Bărbați	5,8
			Femei	7,0
		45 – 54 ani	Bărbați	7
			Femei	10,6
		55 – 64 ani	Bărbați	11,4
			Femei	13,2
		Peste 65 de ani	Bărbați	18,2
			Femei	15
SPANIA	Număr (mii persoane)		Bărbați	761
			Femei	265
	Structura în funcție de statutul profesional (%)	Salariați	Bărbați	33,3
			Femei	9,8
		Lucrători pe cont propriu	Bărbați	37,3
			Femei	10,7
	Structura în funcție de timpul alocat activității agricole (%)	Full-time	Bărbați	71,3
			Femei	21,7
		Part-time	Bărbați	2,9
			Femei	4,1
	Structura pe categorii de vârstă (%)	Sub 25 de ani	Bărbați	6,5
			Femei	2,4
		25 – 34 ani	Bărbați	17
			Femei	5
		35 – 44 ani	Bărbați	19,9
			Femei	6,3
		45 – 54 ani	Bărbați	15,3
			Femei	6,4
	55 – 64 ani	Bărbați	14	
		Femei	5,2	
Peste 65 de ani	Bărbați	1,6		
	Femei	0,6		
SUEDIA	Număr (mii persoane)		Bărbați	89
			Femei	25
	Structura în funcție de statutul profesional (%)	Salariați	Bărbați	25,4
			Femei	9,4
		Lucrători pe cont propriu	Bărbați	48,1
			Femei	8,5
	Structura în funcție de timpul alocat activității agricole (%)	Full-time	Bărbați	62,8
			Femei	13,0
		Part-time	Bărbați	15,9
			Femei	8,2
	Structura pe categorii de vârstă (%)	Sub 25 de ani	Bărbați	7,6
			Femei	3,5
		25 – 34 ani	Bărbați	7,9
			Femei	3,5
		35 – 44 ani	Bărbați	14,2
			Femei	4,3
45 – 54 ani		Bărbați	20,1	
		Femei	4,3	

(continuare)

SUEDIA		55 – 64 ani	Bărbați	16
			Femei	4,7
		Peste 65 de ani	Bărbați	12,1
			Femei	1,8

Sursa: European Commission, Directorate-General for Agriculture: *Agriculture in the European Union. Statistical and Economic Information 2002*, Brussels, 2002 (www.europa.eu.int/comm/agriculture/agrista/2002/table_en/en351.htm)

